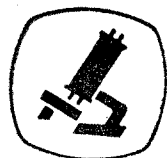

הלל ברזל

סיפורי אהבה
של
שמואל יוסף עגנון

עיוני מחקר

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן
רמת-גן תשל"ה

1. "הרופא וגרושתו" - מסיפור-לווי ליצירה עצמאית

א. פתיחה

הסיפור "הרופא וגרושתו" הוגש בידי ש"י עגנון לקורא כיצירה העומדת בפני עצמה. תחילה בקובץ "בכור"¹, אחר-כך במהדורת כל כתביו הראשונה בקובץ "אלו ואלו", תחת כותרת-משנה "אנשים ונשים". בסמיכות לסיפור "פנים אחרות"². במהדורה השנייה של כל כתביו עגנון מופיע הסיפור בקובץ "על כפות המגעול"³. שינויי נוסח מועטים מתגלים שעה שמשווים את הנוסח של הסיפור ב"בכור" לנוסח המופיע בכל כתביו עגנון.

אולם, כפי ששוער מכבר וכפי שהוכח כיום מבדיקת כתב-היד של "אורח גטה ללון", נועד הסיפור מלכתחילה לשמש חלק מן הרומאן. קובה, הרופא הצמחוני, משמיע באוזני גיבור הרומאן, שהוא ה"אני המספר", את קורות נישואיו: "אותה שעה נתמלא לבו של קובה ולא היה יכול לעמוד בו. פתח וסיפר" ("אורח גטה ללון", עמ' 391).⁴ במקום זה רשם עגנון את סיפור "הרופא וגרושתו" כחלק מן הרומאן. כפי שנהג עגנון בסיפורו של גבריאל גמזו, "עד עולם", שנועד להיות חלק מ"שירה" ופורסם כסיפור עצמאי, כך נהג גם בווידיאו של קובה מילך. מטעמים, הכמוסים עם עגנון, העדיף להפקיע את הסיפור ממסגרתו הראשונה. כפי שמעידה השוואת הנוסח, לא היתה זו הפקעה סתמית, בלא תמורות מרחיקות-לכת במהותו של הסיפור. מצויים בידינו שני נסחים, מוקדם ומאוחר, של הסיפור, כשאמור היה עדיין

1 בכור, חוג אבניים, תל אביב תש"א, עמ' 181-192.

2 כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון, מהדורת 1941, כרך שמיני.

3 כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון, מהדורת 1953, כרך שלישי. גם בקובץ זה מופיע "הרופא וגרושתו" לאחר "פנים אחרות", אולם מושמטת הכותרת המשותפת לשני הסיפורים, "אנשים ונשים".

4 כל המובאות בספר זה הן מן המהדורה השנייה של כל כתביו עגנון, הדפסה שלוש-עשרה, שוקן, ירושלים ותל אביב תשכ"ט, אלא אם כן יצוין אחרת.

להיות חלק בלתי-נפרד מן הרומאן, פרק בין פרקיו.⁵ העיון בנסחים אלה מסייע להבנה מעמיקה יותר של הסיפור "הרופא וגרושתו" בתחנותיו העיקריות כסיפור-ללון וכיצירה עצמאית. יתר על כן, העיון המשווה של הסיפור לנסחיו משרת את ההתמצאות ברומאן "אורח נטה ללון" בכללותו, ובמיוחד מסייע להתודעות עם הטכניקות שבהן משתמש עגנון בכתיבת סיפוריו.

ב. סיפורי-הללוי ב"אורח נטה ללון"

את מהות הסיפור "הרופא וגרושתו" כסיפור-ללון יש לבחון על רקע מעמדם ותכונותיהם של סיפורי-הללוי האחרים ברומאן.⁶ "אורח נטה ללון" הוא רומאן במבנה של "השלשלת הגדולה". אם להיעזר בהבחנתו של פורסטר,⁷ האורח נע ונד, בשבוש ובסביבתה הקרובה – ובסיום הרומאן בירושלים – מתחנה לתחנה, מאדם לאדם, מבית-המדרש הישן למלון שבו הוא מתאכסן וחוזר חלילה. פגישה ופגישה של האורח וסיפורי-הללוי שבצדה. התנועה בזמן היא קדימה ואחורה. מצד אחד מופקד האורח על עתידו של בית-המדרש, ואולי אף על מה ששרד משבוש כולה – מפתח בית-התפילה נמסר לידיה. מצד שני נתונה דעתו למלחמת העולם, שהרסה את שבוש ופגעה קשה בתושביה. תמונת העתיד מצוירת באמצעות מעשים וחפצים בעלי אופי סמלני. אמנם מכחיש ה"אני המספר" את המשמעות הסמלנית של מעשיו,⁸ אבל פואטיקה מוצהרת לחוד, ונקיטת תכסיסים ספרותיים הלכה למעשה – לחוד. המפתח, הסקת התגור, הספר בעל הסגולות לסייע ליולדות, פגישות עם מסגרים נושאי מפתחות – כל אלה מלמדים, במתודה סמלנית, על ייעודו של האורח בהצללת שארית הפליטה ועל אחריותו המיוחדת לגבי עתידן

5 פרק ששה וארבעים, ארכיון עגנון, 4/1270, כ"י "אורח נטה ללון", נוסח א', ופרק ששים, כ"י "אורח נטה ללון" בארכיון עגנון. שני הנסחים מתפרסמים להלן ברשות המחלקה לכתבי-יד של בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים. תודתי נתונה להנהלת המחלקה ובמיוחד לארכיבר "יד עגנון", מר רפאל ויזר, על עזרתו המופתית בחיפוש אחר כתבי-היד ובסיוע בידי לקריאתם.

6 במהדורת "הארץ" של הרומאן, מיום 18 באוקטובר 1938 עד ה'ד באפריל 1939, קורא עגנון ליצירתו בשם סיפור. על כל חלק מן היצירה שנתפרסמה נרשם: אורח נטה ללון / סיפור.

7 E. M. Forster, *Aspects Of The Novel*, Harcourt-Brale, New York 1957, p. 151. בתרגום העברי של ראובן צור, דגה, תל אביב תש"ד, עמ' 116.

8 "לפניך משונה הייתי בעיני שהתחלתי לדרוש סמוכין ואמרת דברים שבסמל יש כאן, שאדם מארץ ישראל ירד לחמם להם לבני הגולה" ("אורח נטה ללון", עמ' 117).

המשולב של הגולה ושל ירושלים. ואילו ההסתכלות בעבר – מומחשת ומתעמקת באמצעותם של סיפורי-הללוי. לכל גיבור ראשי – סיפור משלו, אחד או יותר, הקשורים בעברו. אנו שומעים על המעשה בתפילין שאירע לדניאל ב"ח ועל ההתרחשות שהביאה לאובדן רגלו. בסיפור קצר אחר מגולל הרומאן את פרשת הבחור הדרשן, אביו של ירוחם חפשי. מפיו של ירוחם חפשי עצמו אנו לומדים על קורותיו בארץ-ישראל. סיפורי-ללון מציגים את קורות רבי חיים ואת פרשת בנותיו. הוא הדין לגיבורי-המשנה: גם לאלה מיוחד ה"אני המספר" סיפורים קצרים, המעמידים לנגד עינינו פרשה מכרעת בחייהם. כזהו סיפור שולקינד ובנו, או סיפורים הקשורים במרת זומר ובמר זומר. גם לעצמים חשובים סיפורי-ללון משלהם, כמו, למשל, קורות גליל הבד שבידי החיית ותולדות הכורסה היקרה שעליה מסבה אשתו החולה. לבתים גם כן סיפורי-ללון, כמו, למשל, סיפור קורות ביתה של פריידא הקיסרית, או ביתו של הפחח הזקן, אביו של הרופא קובה מילך.

כל סיפורי-הללוי מצטיינים בקיצורם ובמידת ריכוזם. הם בבחינת מועט המחזיק את המרובה. יש לראות בהם סיפורים ממחיש-גורל, הנאחזים במצבים קיצוניים, עמוסי-אימה. הם מתקשרים לנופו הכולל של הרומאן, במידה שהוא נטוי כלפי העבר. עיוות מרחיק-לכת של המציאות נשקף בהם: העיר איבדה את בתיה ובני אדם שבה – את אבריהם. הסיפורים, שהם עמוד-תווך ביצירה, מתלכדים עם המוטיבים הראשיים של שכול ומוות, אכזבה מדרך חיים ומאידיאלים. עם זה הם מציגים – ואף זאת ברוח הרומאן – את ההיאחזות הנואשת בחיים ואת הניסיון להציל כל מה שניתן להציל.

תפקיד חשוב לסיפורי-הללוי באיפיון הגיבורים. ה"אני המספר" הולך בשתי דרכים כאחת – בדרך של איפיון ישיר וגם של איפיון עקיף. דניאל ב"ח מוצג לפנינו כמות שהוא בעת פגישתו עם האורח. בד בבד מוסברת התמורה הנפשית שחלה בו על-ידי סיפור התפילין, שנותרו על זרועו המתה של החייל בחפירות. השימוש במסלול כפול לציור הגיבורים הוא נוהגו של עגנון ברבות מיצירותיו. ב"תמול שלשום" אנו למדים על הדמויות הראשיות לא רק על-ידי תיאורן כמות שהן, אלא גם על-ידי תיאור הכלבים הצמודים לכל אחת מהן. ב"שירה" נשקפים פני הגיבורים גם בשיר, או ביצירת אמנות. שמייחד המחבר לכל אחד מגיבוריו. ברומאן שלפנינו משמש סיפורי הללוי כמכשיר נוסף להעיד על מהות הגיבורים. את ירוחם חפשי אנו מכירים על-ידי מעשיו הנוכחיים בשבוש. הוא מתקן את דרכי העיר, בדומה לאורח המנסה לשקם את בית-המדרש הישן, אולם עוד נתוודע אליו באמצעות סיפורי-הללוי, המספר על אכזבתו של ירוחם חפשי מארץ-הקודש.

"הרופא וגרושתו" במתכונתו הראשונה, של סיפור-ללוי, היה כסיפורי-הלוי האחרים. המעשה מכון כלפי העבר. פרשה מכרעת בחייו של קובה מילך נפרשת בו בקיצור ובתמציתיות. הדגש הוא על מצב קיצוני, חבלני ומאויים. העיוות, המציין את גורלה של שבוש ואת דיוקן גיבוריה, הוא גם נחלת הרופא. גומבייץ איבד את ידו, דניאל ב"ח – את רגלו, איגנץ – את חוטמו, ירוחם חפשי – את אמונתו בציונות. הרופא איבד את אהבתו וחיייו נשתבשו. הרומאן כולו משובץ בתקבולות ובהשתקפויות הדדיות ובקשרי קשרים שבין דמות לדמות.⁹ אחד מסיפורי-הלוי המתלווה "אני המספר" עצמו קשור לפרשיות אהבה: "ארץ ישראל שמראה עצמה לפני בחלום אינה כמות שהיא היום, אלא כמות שהיתה לפני שנים כבזמן שדרתי בנוה צדק. עכשיו נוה צדק שכונה קטנה היא מסונפת לתל אביב, אבל לשעבר היתה שכונה לעצמה, מעולה שבשכונות. והיתה רוחמה הקטנה יושבת שם עם אמה, רוחמה זו איני יודע אם היא חיה, ואם מתה, ואם חיה, אם היא כנרית. בין כך ובין כך כנורה מת, והיא עצמה שרפתו, כדי לצלות בו דג קטן לבחור אחד" ("אורח נטה ללון", עמ' 91-92). תמונת העבר של ה"אני המספר" מתעמקת בין השאר באמצעות סיפור קצר, שעניינו אהבה שלא הגיעה לכלל הגשמה. ציור העבר של הרופא מעוגן אף הוא בסיפור כריתות, לא של איברים, אלא של חיי רגש.

ג. "הרופא וגרושתו" – נוסח א'

סיפורו של קובה מילך, במתכונתו הראשונה, מתקשר למסגרת הכללית של "אורח נטה ללון" על-ידי קביעת מלחמת העולם הראשונה כזמן ההתרחשות. "אותם הימים ימות המלחמה היו והיה קשה לפרנס את החולים, כל שכן את המבריאים, אבל אני הספקתי לו מזון ומחיה ממה שהביאו לי האכרים". בנוסח ב' וכן בנסחים שלאחריו נדחה מועד ההתרחשות של עלילת הרופא וגרושתו – לפחות בחלקו – לימים שלאחר המלחמה. בהקבלה למובאה דלעיל נאמר: "ואותם ימים סמוך אחר ימות המלחמה היו וכו'" ("הרופא וגרושתו" – נוסח ב' וכן בנסחים המאוחרים). ברם, מנוסח "בכור" ואילך נקבע קשר חדש, כבר בפתיחת הסיפור, לעידן הנאצי. נזכר הפרופטור שמת במחנה-ריכוז מידי של סרדיוט נאצי, שהתעלל בו. תודעת הקורא מוסבת בנוסח המאוחר במכוון לאירועים הטראגיים הקשורים לעליית היטלר לשלטון

⁹ את הסכניקה של האנאלוגיה ביצירתו של עגנון וב"אורח נטה ללון" הסביר כדבצי גרשון שקד. ראה: "תקבולות וזימונים", "המספר כסופר", אמונת הסיפור של עגנון, ספרית פועלים, תשל"ג, עמ' 47-64; 228-276.

בגרמניה. עגנון אינו מרחיק בגירסתו המאוחרת את הסיפור יתר על המידה מזמנו הראשון – ההעתקה היא לימים שלאחר מלחמת העולם הראשונה. נזכרת אמנם גם מלחמת העולם הראשונה – תוך הדיון בקרוביה של אשת הרופא (שם, עמ' צעט), אבל הפרספקטיבה ההיסטורית של הסיפור משתנה. דמות וינה של מלחמת העולם הראשונה מתקשרת עתה לגרמניה בימי הנאצים. פרסומו של "אורח נטה ללון" בימים שלפני מלחמת העולם השנייה לא שינה את בסיסו ההיסטורי.¹⁰ אולם כאשר נזקק עגנון לסיפור שהוצא מתוך הרומאן, הוא מצא הזדמנות לפרוע במשהו את חובו להתרחשויות האקטואליות.

ציון זמן אחר, המייחד את הנוסח המוקדם, נובע אף הוא מן המתכונת הכוללת שנקבעה תחילה לסיפור. נוסח א' מציין: "אותה שנה שסיימתי את לימודי נכנסתי לשרת בבית החולים" לעומת "שנה ראשונה ששימשתי בבית החולים" בנוסח "בכור" ו"כשנכנסתי לשמש בבית החולים" בנסחים האחרים של הסיפור העצמאי ("אלו ואלו", עמ' רפה, "על כפות המנעול", עמ' חסט). כאשר הדברים אמורים בפי קובה ב"אורח נטה ללון" הם מיועדים למלא חלל של סקרנות שנפער בפגישתם של שני הידידים, האורח וחברו מנוער. דברי הרופא באים להשלים את החסר ולגולל את מה שאירע לו בעת היעדרו משבוש: "והיכן קובה חברי בנו של הפחח. כשעליתי לארץ ישראל יצא הוא מן הגימנסיון ונכנס לאוניברסיטה. אם הוא חי אפשר שהוא עורך דין או רופא" ("אורח נטה ללון", עמ' 385). ידיעותיו של ה"אני המספר" לכל אורך הרומאן הן חסרות תחילה ומתמלאות אחר-כך. האורח אינו מופיע בדיוקן המספר היודע-כל, אלא כהלך, כאישיות תמימה, במעלה אחת עם הקורא, וכמוהו עתיד הוא לספק את סקרנותו כתולדה מהשתלשלויות העתידות לבוא. משול הוא לקורא גם בחוסר הידיעה, מה אירע, למשל, לרבי חיים בשביו, או לחנוך בעת היעלמו. המשך הרומאן "מגלה" עובדות נוספות ל"אני המספר" ולקורא כאחד. כך גם ביחס לקובה: קיים חלל מתקופת לימודיו באוניברסיטה ועד למועד שובו לשבוש. את שלמד קובה בווינה מתברר ל"אני המספר", כשהוא מזהה מי הוא הרופא הצמחוני. אך עדיין לא ברורים לו פרטי חייו החשובים בימי המלחמה. בא הסיפור על פרשת יחסיו עם האחיות ומשלים את הדברים. עם זה, מתפשט הסיפור בכל נסחיו, תוך ציון מודגש של משך העלילה, על פני למעלה משלוש שנים: "כך עברה עלינו שנה ראשונה בלא חיים ובלא שמחה"; "לשנה שניה הייתי סבור שדעתי

¹⁰ ראה לענין זה את ההסבר של בנד: Arnold J. Band, *Nostalgia And Nightmare – A Study In The Fiction of S. Y. Agnon*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1968, pp. 283-286.

נטרפה"; "לשנה שלישית ניכר בה שינוי". נוסח "בכור" והנסחים שלאחריו שומרים על גבולות שלוש השנים. ציוני-זמן אלה, שנועדו מלכתחילה בין השאר להבהיר מה אירע לקובה בפרק הזמן שבו נותק המגע בינו לבין האורח, חברו מנוער, נותרו גם בנסחים המאוחרים. מעל לכל, בולט קיצורו של נוסח א' בהשוואה לנסחים של הסיפור העצמאי. כיום נראים שני הנסחים המוקדמים כעין מיתווים (סקיצות) לנוסח השלם המאוחר. ראוי לשים לב, כי נוסח א' מגיש את הסיפור בנשימה אחת, בלא חלוקה לפרקים, ואילו בנוסח "בכור" מחולק הסיפור לאחד-עשר פרקים. ברור, כי אם המדובר בסיפור-לווי בתוך רומאן, מוטל היה על המספר להגישו בצורה מרוכזת ובשיעור ההולם את מתכונתם של סיפורי-הלוי האחרים. יש לזכור, כי הרומאן כולו בנוי פרקים קצרים, ולכן הסיפור "הרופא וגרו" שתו", שהופיע אמנם כפרק בפני עצמו, לא חרג מן השיעורים שנקבעו לפרקים אחרים בספר. מה גם שבנוסף לסיפור המעשה, שבפי קובה מילך, כלל הפרק גם את דו-השיח שבין הרופא לאורחו, שבו מתמצות אחרית הסיפור והערכותיהם הנבדלות של הרופא ושל אורחו על מה שאירע. נמצא כי נוסח א' משלב את המעשה בקובה מילך והאחות ברומאן מתוך מטרה כפולה. האחת, להעמיק את תמונת העיוות בזמן המלחמה, שהרומאן מלא בהן. השנייה, לאפיין כהלכה את דיוקנאות הגיבורים שעמם נפגש האורח. הזמן המודגש בסיפור וכן מתכונתו המצומצמת מתיישבים היטב עם מטרה זו.

ד. "הרופא וגרושתו" – נוסח ב'

השינויים שמכניס עגנון בסיפורו, עדיין במסגרת הרומאן "אורח נטה ללון", הם בסימן של צמצום נוסף של הכתוב. הסיפור כולו מתקצר ב-200 מלים בערך, היינו בעשירית לעומת נוסח א'. קיצור זה מושג בדרכים שונות. שלוש משפטי הפתיחה שבנוסח א' מתחברים בנוסח המאוחר למשפט אחד, תוך השמטת מלים מספר. אין המחבר פוסח על שום עובדה מן העובדות שמצא לנכון להביאן תחילה, אבל הוא משמיט פרטים, מקצר בתיאור הרהורים, ובמסירת הדיאלוגים.¹¹ בד בבד עם מגמת הקיצור מצויות בנוסח המאוחר הוספות מספר, החשובות

11 מן הראוי לציין פרט טכני: ב'נוסח ב' כתב עגנון על עמודים צרים יותר מאלה שבהם השתמש ב'נוסח א'. בכל טור נרשמות כתמי-שש מלים בממוצע בהשוואה לשבע-שמונה מלים ב'נוסח א'. לדעת רפי ויזר, מתוך השוואה לכתבי יד אחרים של עגנון, אין קשר משמעותי בין אורך הטור ואורך היצירות.

שבהן ביסומו של הסיפור: "בנים לא נולדו לנו, שהייתי חושש שמא יהיו דומים לו. קצבתי לה כך וכך לפרנסתה ונתתי לה גט. זה מעשה קובה ואשתו".

השינויים ב'נוסח השני' – צמצום מחד ותוספות מספר מאידך – מאחדים בתוכם שתי מגמות, הסותרות אחת את רעותה. הצמצום הולם את המגמה לשמור על "הרופא וגרושתו" במתכונת של סיפור-לווי, שהרי כל סיפורי-הלוי מצומצמים בהיקפם (אין בהם אף אחד המתחרה בהיקפו עם וידויו של קובה). בקצרו את הנוסח ביקש המחבר ליצור התאמה גדולה עוד יותר בין דרכו הכוללת ברומאן לבין נוהגו בתיאור נישואיו המעורערים של הרופא. ברור, כי הצורך לשמור על אחדותו של "רומאן-השלשלת" ציווה על המחבר למנוע התפשטות יתירה של סיפורי-הלוי, וכלל זה התחייב גם לגבי סיפורי-הלוי האחרון ביצירה.

מצד אחר יש בתוספות, בעיקר בסיום, משום הכנה למתן מעמד עצמאי לסיפור. הודעת הרופא, כי נמנע מהולדת ילדים שמא יהיו דומים למאהבה הראשון של אשתו, מעמיקה את רישומה של סטייה נפשית. היחסים בין הרופא לאשתו מתגלים באמצעותו של משפט יחיד זה כמעורערים הרבה יותר ממה שניתן היה ללמוד ממהלך העלילה, שכן מתברר, כי לא רק בימי מריבה היה הקשר בין גיבורי הסיפור לקוי, אלא כל יחסיהם האינטימיים עמדו בסימן של עיוות. אין זה אפוא סיפור על קשרים שהיו בהם מעלות ומורדות, כפי שניתן היה לחשוב למקרא הסיפור ב'נוסח הראשון' שלו, אלא סיפור המציג את הניתוק שבין הגיבורים בכל חומרתו. הבלטת הסטייה של הרופא מדגישה את בסיסו הפסיכולוגי של הסיפור, עובדה שנודעת לה משמעות רבה בדרך ליציאתו של הסיפור לעצמאות גמורה. כל סיפורי-הלוי ב"אורח נטה ללון" מציגים עיוותים בקורות הגיבורים, בעיקר בצירי שואה ומוות הפוקדים אותם, כשההדגשה היא בדרך כלל על הגורל ועל הנסיבות החיצוניות. לא ההתעמקות בנפש האדם היא לנגד עיני המספר, אלא ההתרחשות יוצאת-הדופן שהיא פרי המלחמה, או המקרה. שונה מהם הוא סיפור "הרופא וגרושתו", בכך שההסתכלות בו מתייחדת בצד הנפשי. ההתייחסות אל נפש הרופא בסטייתו החמורה, מן הדין היה שתיתן פתח להתבוננות נוספת ביריעה הנפשית, להרחבתה ולהעמקתה.

התוספת, שעניינה הדאגה לפרנסתה של הגרושה, מדגישה תו של נדיבות באופיו של הרופא. בד בבד יש בתוספת זו משום התעללות נוספת של העלילה, בחושפה פרט נוסף מן הצורה שבה הסתיימו הקשרים בין הבעל לאשתו. גם התוספת "זה מעשה קובה ואשתו" מבודדת את סיפורי-הלוי ורומזת לעצמאותו של הסיפור וליכולתו לעמוד כיצירה בפני עצמה.

ה. הסיפור בזיקתו לדיוקן הרופא

אם אנו רואים בשני הנסחים המוקדמים חוליות בתוך שרשרת, שומה עלינו להתחקות אחר הזיקות המפורטות שבין הסיפור ובין התבנית הכוללת, שבמסגרתה אמור היה להשתבץ. בראש ובראשונה יש לשאול אפוא, מה היא החשיבות הנודעת לסיפור חייו של הרופא¹² במתכונת הכוללת של הרומאן. בתשובה לשאלה זו ראוי לזכור, כי "אורח נטה ללון" הוא רומאן, שעלילותיו ודמויותיו, וכן סיפורי-החללית שלו, משועבדים למתכונת רעיונות מובהקת. כבר ציינו מבקרים שונים, כי קיים דמיון בין המיתודה שבה נכתב "ספר המעשים" לבין המתודה שבה נכתב "אורח נטה ללון".¹³ דמיון זה אינו באופיה האסוציאטיבי של העלילה, אלא בצורת התאמתה של אידיאה להתרחשויות. כשם שסיפורי "ספר המעשים" מציגים לפני כל אחד ואחד מהגיבורים אלטרנאטיבות רעיוניות, שבפניהן עומד ה"אני המספר", כך גם ב"אורח נטה ללון". מובן מאליו, כי הרומאן במסגרתו הרחבה, במיוחד במבנה השרשרתי שלו, מעניק הזדמנות לבחינה כוללת של נתיבות רוחניות רבות ושל דרכי הגשמה שונים. כאן נקודת דמיון בין "אורח נטה ללון" לבין רומאנים אחרים של עגנון, במיוחד "תמול שלשום" ו"שירה", שגם בהם פרשת-הדרכים של הגיבור היא בבואה לברירות בתחום הערכי. ב"אורח נטה ללון" נבחן מספר רב יותר של צומתי-דרכים. דרכי הגשמה בארץ-ישראל מסתמלות, בין השאר, על-ידי חוות ההכשרה שליך שבוש, הביקור במועדון גורדוניה ולבסוף על-ידי שובו של הגיבור הראשי לירושלים. צורות הגשמה תוך הישארות בגולה מודגמות, בין היתר, על-ידי תיאור מעשיו

12 אין לשלול, כמובן, בסיס עובדתי חלקי, או שלם, שאפשר שהונח ביסוד "הרופא וגרושתו". בציר דיוקן הרופא השתמש כנראה עגנון בפרטים הקשורים בדמותו של ד"ר נפתלי מנצח. ראה דבריו של ד"ר נפתלי, "מימי נעורי בבוצ'אץ'", ספר בוצ'אץ', בעריכת ישראל כהן, עם עובד, תל אביב תשס"ו, עמ' 166-173 ובמיוחד עמ' 173. עוד ייתכן כי סיפור מעשה הגט נעוץ באירוע קונקרטי. אולם ברור, כי עגנון צירף את צירופי מתוך מטרות שהן מעבר לרצון לחזור על מעשה שהיה. מבחינה זו יש לזכור, כי בכל הרומאן "אורח נטה ללון" מרובה הבדיה על העובדה. בפועל נמשך ביקורו של עגנון בבוצ'אץ' באוגוסט 1930 חמישה ימים בלבד. ראה בספרו של בנד, עמ' 283-286, בנד מסתמך על מ"צ גולדברג, "חמישה ימים של ש"י עגנון", בדרך, ורשה 16 באפריל 1933. לעניין הקשר בין המציאות לדמיון ראה גם הערתו של עגנון על הסיפור "פנים אחרות", נחום אריאלי, "עגנון שבעל פה", מעריב, 9 באוגוסט 1968.

13 ראה בנד, שם, וכן ברור קורצווייל, מסות על סיפורי ש"י עגנון, שוקן, ירושלים ותל אביב תש"ל, עמ' 50-68.

של ירוחם חפשי בתיקון כבישיה של שבוש. אחת מפרשיות-הדרכים העלי-לתיות-אידיאיות ברומאן קשורה בניגוד שבין קודש לחול. רבי חיים ורבי חנוך מתלווים ל"אני המפר" באמצעיו לשקם את בית-המדרש. כנגד משולש זה מתייצבים אלימלך קיסר, דניאל ב"ח וירוחם חפשי בערעורם על יכולתו של הקודש לשמש דרך הגשמה. רובו המכריע של הרומאן מעניק יתרון לקודש. האורח ועוזריו העיקריים, רבי חיים וחנוך, מתקדשים לשיקומו של בית-המדרש הישן. אם רואים ב"מפתח" את הגיבור הראשי של הרומאן,¹⁴ הרי שיש לקשור את עיקר היצירה בסיכווי של הקודש. ברם, עגנון אינו מצייר ציור פשטני של הגשמה אוטופית במחיצת הישן. רבי חיים איבד, בהיותו בשבי, את יכולתו לקרוא בספרים הקדושים. חנוך וסוסו קופאים בקרח. המפתח הישן אבד ויתגלה רק בירושלים. מאבק זה שבין הגשמה במחיצת הקודש להגשמה במחיצת החולין מסתמל בחלק הארי של הרומאן בעימות של האורח עם ירוחם חפשי. עימות זה אף הוא בעל אופי מורכב. האורח מתחייב בגורלו של בר-פלוגתא שלו. שירו של האורח הביא את ירוחם לארץ-ישראל והיעדרו של האורח מן הארץ גרם לירידת הבחור שהעריצו. עימות אחר, שהוא המשכה של האלטרנאטיבה: הגשמה במחיצת הקודש או החולין, קשור ברופא הצמחוני — בחלקו המסיים של הרומאן.

הפגישה עם קובה מתרחשת לאחר שמעשיו של האורח בשבוש ובבית-המדרש הישן מתקרבים לסופם. מעשים אלה הוכתרו בחלקם בהצלחה ובחלקם בכשלון. לקראת סוף הרומאן מתברר, כי שוב אין פוקדים את בית-המדרש הישן לא מתפללים מרובים, לא לומדי תורה ואף לא תינוקות של בית-רבן. ה"אני המספר" חוזר לעידן חולשה שלו: את האדרת נתן לרבי חיים, ממונו אול, במלון אין מתייחסים אליו כיאות ועתה גם פוקדו משבר גופני — הוא נתון לאימת מחלה המוגדרת כחולשת הלב. הדגם המוקטן לאלטרנאטיבה מסוג זה: רופא או בית-מדרש — מצוי בסיפור "אל הרופא" ב"ספר המעשים". שם מתייצב החזן הזקן כנגד אנדרמן, שעה שה"אני המספר" ואשתו נמצאים בדרכם אל הרופא. בעת המחלה מעדיף ה"אני המספר" לחפש מזון אצל הרופא, אף על פי שזה האחרון עצמו משתכר כל לילה ויכולתו המרפאה נעשית על כן חשודה. לקובה מגיע האורח מתוך סיבה כפולה: התהייה אחר עברו והצורך בתרופה. "אמר קובה, אם לא ידעת שאני דר היאך באת אצלי? אמרתי לו חולה אני ויצאתי לטייל ודרך הילוכי הגעתי לכאן" ("אורח נטה ללון", עמ' 387). הרומאן מדגיש את יכולת הרופא מחד גיסא ואת נקודות התורפה שלו מאידך, צמחונותו גושרת גשר בינו לבין

14 ראה קורצווייל, שם, שם.

ה"אני המספר" וכך גם נדיבותו. אולם פרצות שבעברו מוכיחות, כי הרופא עצמו הוא בחזקת חולה. מסתבר, כי לא רק הקודש מגיע לגבולותיו בפתרון בעיות-יסוד, אלא גם המדע. ראוי לזכור, כי גם בצעירותו נזקק ה"אני המספר" לקובה כמייצג החולין: "עומד אני לי ברחוב זה, שדרתי בו בילדותי ואני זוכר ימים שעברו שהייתי לומד בחדר וקובה בנו של הפחח היה לומד בבית ספרו של הברון הירש. כל זמן שהיה הוא לומד בבית הספר ואני בחדר לא היינו חברים, שמחיצה של ברזל מפסקת בין תינוקות של חדר ובין תלמידי בית הספר, שאלו יוצאים לתלמוד ואלו לאומנות. משנכנס לגימנסיון ואני לבית המדרש ומשם לחבורת ציון נתקרבונו זה לזה ונעשינו חברים. ראשית, מפני שאני ביקשתי לשמוע ממנו על הומירוס ועל מיצקיביץ. ושנית מפני שהוא ביקש לשמוע ממני על הציונות" (שם, עמ' 379). קובה ממשיך לימודיו באוניברסיטה, לאמור מעמיק את זיקתו לדרכי חולין. לאחר שהאורח מיצה את קשריו עם הישן, הוא פונה אל החדש. ראוי לזכור, כי את בית-המלון נוטש המספר בשלב זה ועובר לגור אצל קובה. אולם פנייה זו היא ארעית. קובה מנסה לתת מסממניו לרבי חיים, אך לבו של זה האחרון פקע בלא שהרופא יכול היה להושיעו. האורח, למזלו, לא היה חולה ממש. הפגישה עם קובה היא בגדר אפיזודה בלבד.

כאשר מתעכב קובה על קורות נישואיו, אנו לומדים על חולשת המדע בנסיגונו לפתור בעיות-יסוד. בשני הנסחים הראשונים כבר מופיע עיקרו של משפט-המפתח: "אנשים משכילים אנו, בני אדם מודרניים, מבקשי חופש, לנו ולכל באי עולם, ולמעשה גרועים אנו מכל מחזיקי נושנות" ("על כפות המנעול", "רופא וגרושתו", עמ' תעח). המודרניות, שהלימודים בגימנסיון ובאוניברסיטה, כמו גם משלח-היד גופו, הם מסימניה המובהקים, נכשלה. קובה כמוהו כרופא המשתכר כל לילה, שלא יוכל להביא תרופה לבעיות עמוקות. רופא ואחות חברו יחדיו ונכשלו. סיפור-הלוי בא להמחיש את המגבלות של החולין כדרך הגשמה. עליונות ניתנת להגשמה הציונית: בארץ-ישראל מתקבצים לבסוף האורח החוזר, רבי שלמה, אביו של ירוחם, וכן קובה ואשתו החדשה. ואילו האוטופיה המשיחית המוחלטת היא בסימן המפתח ובתי-מדרש, החוזרים אף הם מן הגולה לארץ-ישראל. אולם בשבוש, שבה חיים אנשים בצל עברם האישי, חסומות הדרכים. פרשיות מן ההיסטוריה האישית מלמדות על גבולותיהם של ערכים. התפילין על היד המתה גורמות לדניאל ב"ח לפקפק בצדק האלוהי ואירועיו של הרופא התמהוני מרמזים כי גם חיי חולין, ואפילו במישורם הגבוה, אין בהם ערובה בפני הכשלון.

1. הפחח שתום-העין

עדות על המשמעות הרעיונית של פרשת הרופא הצמחוני מצויה בסיפור-הלוי, המגולל פרשת אובדן העין של הפחח הזקן, אביו של קובה: "באותם הימים שדרנו בביתו הניח הפחח את אומנותו והיה הוא ובנו יחדיו דרים בעליית הבית בסוכת החג שעשאה כמין חדר, ושאר כל הבית השכיר לאבא. בסוכתו זו היה יושב לו ומבשל לו ולבנו ועושה כל הצטרכותו והצטרכות בנו, ולא נשמע קולו כל היום חוץ מבבוקר, שהיה נכנס ובא לביתנו ואומר בוקר טוב. כשהוא מבית בנו מתוך בתי עיניו בחיבה גמורה והולך לו.

בתי עיניו אלה הטרידוני הרבה, לפי שבית אחד היה עשוי פח, והייתי מבקש לדעת מה טעם עשוי הוא עד שבא אחד מחברי ופירש לי. מעשה פעם אחת אחר החג בא אצלו תינוק אחד יפה עינים ואמר לו, אבא עשה לי פנס, ימות החורף ממשמשים ובאים ואנו לומדים בלילה. ואותו תינוק לא נולד מן האשה והפחח לא הרגיש, אף על פי שצריך היה להרגיש, כפי שנראה אחר כך. לאחר שלושה ימים בא התינוק ליטול את פנסו. אמר לו הפחח, המתן עד שאעשה בית מושב לנר. אמר לו, איני צריך לנר. עינו של אבא עתידה לשמש לי נר. נטל התינוק את הפנס והלך לו. נשבה רוח ופירכסה עינו של הפחח. אמר, מה זה, רוח מנשבת בעיני, כאילו היא ריקה. הביט בו שכנו ואמר, עיניך פקעה" ("אורח נטה ללון", עמ' 378-379).

על זהותו הרוחנית של הפחח ניתן לעמוד מתוך הקבלתו לשני המסגרים המופיעים ברומאן. המסגר הנעלה הוא בעל כל המפתחות. זוהי דמות הפלאי, החולפת לנגד עיניו של האורח. מי הוא מסגר זה? ישוב ויתהה ה"אני המספר". העדר הזהויה המפורש מעמיק את רושם פלאיותו של בעל כל המפתחות. אנו רשאים לראות בו דיוקן שנכללו בו סגולותיו של משה רבנו, אליהו הנביא ואולי אף השכינה בכבודה ובעצמה.¹⁵ שני למסגר הפלאי הוא המסגר הזקן, המכין לאורח את המפתח לבית-המדרש במקום המפתח שאבד לו. ודוק: מסגר זה אף הכין את המפתח למועדון גורדוניה.¹⁶ לאמור: בניגוד

15 "אחר כך יצאתי לרחוב ומצאתי זקן אחד ובידו מנעול ישן ומפתח ישן נעוץ בו ומנעולים ומפתחות תלויים לו בחגורתו שבמתניו. כיון שעבר עלי הכרתי שהוא המסגר, וביקשתי לרוץ אחריו. ביני לבינו נתעלם" ("אורח נטה ללון", עמ' 94).
16 על הזקן המכין את המפתח, הלכה למעשה, נאמר: "החנות היתה פתוחה והמסגר לא היה שם. להיכן הלך? לבית החבורה גורדוניה הלך לחקן שם מנעול לדלת" (שם, עמ' 95-96). ראוי לציין, כי בטרם פונה ה"אני המספר" לבית שבו דר בילדותו, שבו גר הפחח הזקן, מתייצב בפניו המסגר האחר: "כשהגעתי לרחוב בית המדרש נדמה לי שהמסגר הזקן יוצא משם. הלכתי אחריו לומר לו שלום וראיתי שאינו מסגר. משכתי לצד אחר" (שם, עמ' 376).

למסגר הפלאי, השמימי, עניין לנו במסגר ארצי. שלא כראשון, שהוא ספק דמות מוחשית ספק דמות הוויה ונחלמת, מצוי המסגר השני בעולם הממש. אנו יורדים מן המפתחות הנעלים, שבני-תמותה לא יוכלו להגיע ידם עליהם, אל מפתחות שניתן להזמינם ולפעול באמצעותם. המפתח המוזמן לבית המדרש הישן, כמוהו כמפתח לגורדוניה, מצוי בהישג-ידיהם של אנשים ארציים. הפתח, שלא כשני המסגרים, עוסק בפח ולא בפלדה. עיסוקו ומעמדו הם נחותים יותר. אין הוא בעל שתי עיניים, אלא בעל עין אחת. כמו בציורו של גבריאל גמזו ב"עידו ועינם" כך גם כאן בא הפתח בעל העין האחת להעיד על התמצאות חלקית בלבד בעולם הערכים. במשחק המלים האהוב על עגנון במקומות רבים: עין וראייה קשורים בהתבוננות עמוקה בעולם.¹⁷ ואילו פח הוא גם מלשון פח יקוש, מהמורה מכשילה. הפתח הזקן, בניגוד לשני הזקנים האחרים¹⁸ – ראייתו מוגבלת. עין אחת שלו ניטלה הימנו ושומה עליו להרכיב משקפיים (בתי-עיניים), שזכוכית אחת שלהם הוחלפה בפח. הוא נכשל באי-התמצאות נכונה בעולם הערכים ונפל בפח.

סיפור התינוק בא ללמד על טיב כשלוננו. התינוק, בכתבי עגנון בכלל ואף ב"אורח נטה ללון", עשוי להופיע בצלם של דמות אגדתית, רבת-כוח, המ"סוגלת להתייצב במלוא שיעור קומתה כנגד מציאות פגומה. זוהי גם דמותו של גדיאל התינוק. רפאל התינוק ב"אורח נטה ללון" הוא בעל כושר ראייה מופלא.¹⁹ ראייתו היא בסימן החדירה אל הוויות נעלמות, שעיניים רגילות לא יוכלו להתמודד עמן. הוא הרואה האמיתי ודבריו מעידים על ההבנה

17 ב"עידו ועינם", למשל, ראוי לעקוב אחר הקשר בין "עין" ל"מעין". "מעין" מצוי הן בשם הסיפור ("עינים") הן כמוטיב בגוף הסיפור בציר ארצם של גמולה ואביה. ל"עין" מעמד מיוחד, כידוע, בשמות הגיבורים. לעניין ה"ראייה" ראה, למשל, "פעמים הרבה היא מכוצת את כתפיה, כאילו נגעה בהן יד והיא עוצמת עיניה למחצה. לא כאביה שמבקש להשהות את שכבר ראה, אלא כזה שמצמצם עיניו לראות את שיבוא" ("אורח נטה ללון", עמ' 34).

18 שני המסגרים, כמו גם הפתח, מוכתרים בתואר המשמעותי וקן.

19 ראה במיוחד הפרק "התינוק החולה", עמ' 154–147. "את מי אתה רואה אפרוחי? שחק התינוק ואמר, את ירוחם דודי אני רואה. אמרה אמו בבהלה, אתה רואה אותו? אמר התינוק, כן אמא, אני רואה אותה. השורש "ראה" משתרך בכל אחד מן המשפטים המצויים בדיאלוג (המובאה דלעיל היא רק דוגמה מן הדיאלוג המתמשך). כל הדיאלוג הוא וריאציה על מוטיב ה"ראייה". התינוק החולה, כפי שמסתבר, הוא התינוק הרואה. השווה גם כן לסיפור "מדירה לדירה" ב"ספר המעשים", שבו התינוק החולה נגוע בעיניו ואילו את אצבעותיו נועץ התינוק בעיניו של גיבור הסיפור.

המהותית וכוח החדירה לבעיות, שבני-אדם אחרים אינם מסוגלים להם.²⁰ התינוק שהופיע לפני הפתח אף הוא יצור מופלא ומושלם, "יפה עיניים", שאינו ילוד אשה, אלא בן לאביו שבשמים. דו-השיח שבין התינוק לפתח, כמו דו-השיח שבין רפאל התינוק ואראלה, למשל, מוכיח, כי הפתח אינו מסוגל להבין עולם של שלמות מהו. אובדן עינו והמרתה בפח הם הביטוי המוחשי להוויתו הרוחנית החצויה.

פרשת הפתח ואורח חיו מעידים בכל שלביהם על מציאות חיים חצויה ומעוותת, הגם שיש בה הרבה מן הטוב. ביתו של הפתח מוחלף בסוכת בדידות. אבל סוכה זו מיועדת לימי חג בלבד. הניסיון להופכה לבית-קבע הוא נואש ומלמד שוב על חוסר הכרה נכונה של העולם. יש לשים לב לתקבולת, שוב בדרך של משחק מלים, בין בתי-עיניים ובין הבית שבו דרים הפתח ובנו. בשני המקרים אין הבית שלם ויש בו מן העיוות. כך גם צורת החיים של הפתח ובנו, המסתגרים בפני העולם. כשאומר הפתח הזקן "בוקר טוב" בעת כניסתו לבית אבא (בית אבא של ה"אני המספר"), נראית אמירתו מאוששת ומבטיחה מציאות אוטופית, הרמונית. אבל בתי-עיניים אלה יש בהם משהו מן המפלצתי. ברי, כי ההסתגרות המוחלטת בפני העולם של האב ובנו כמותם כעיוות של בתי-העיניים. הפגם מתפשט גם לחוויית הרופא הצמחוני, שזקנו פרוץ²¹ והליכותיו תמוהות. כך גם שמו ושם משפחתו מעידים על סטייה מן האורחות המקובלות: השם מילך הוא על שם האם ומן הבחינה של תקנות הממלכה, קובה הוא בן שנועד מחוץ לחוק²² (שם, עמ' 386). נישואיו ההרוסים הם מצד הפנים הגלויות של הסיפור כמו אובדן הצלם התקין של הפתח; כחולשת בית המגורים שבו גדל והבעייתיות של נישואי הפתח, כן גם תמהוניתו של הרופא הצמחוני עצמו. כל אלה הם בסימן של "מחצית" פגומה, שעה שהמחצית השנייה היא בסימן השלמות. כנגד עין שאבדה קיימת העין השנייה, כנגד הבית החסר מופיעה סוכת השלום, לנוכח תמהוניתו של הרופא נשקפת נדיבותו. בפי עגנון, או ה"אני המספר" המתואר כצמחוני, בוודאי מתגלית ההערכה של הרופא, שאף הוא

20 ראה, למשל, השיחה של רפאל התינוק עם אראלה ועם ה"אני המספר" על בעיות ספרות, שם, עמ' 230.

21 בכתב-יד "אורח נטה ללון" נוסח א' מדובר על "זקנו המסולסל" של הרופא (פרק ששה וארבעים, "אצל הרופא"). אולם ברור גם שם, כי אין הזקן מוסיף הדרת-כבוד מיוחדת לרופא: "מבגדיו וכן מוקנו נדמה לי לשמשו של רופא".

22 תופעה, שכפי שמסר לי יעקב בהט, היתה רווחת בין היהודים בפולניה, שהקפידו על נישואין כדת משה וישראל, אך לא על רישום הנישואין לפי תקנות הממלכה.

מוגדר כצמחוני. למול נישואיו הכושלים של קובה, פרי ראייתו הסוטה, בולטת אהבתו העמוקה והטראגית לאשתו. שעה שאנו מתבוננים בשורש המכשולים מלמד אותנו סיפור-הלוי, שעניינו אובדן העין, על הפגם בתחום הערכים. האב שולח את קובה בנו ללימודים של חולין. בכך ניטלה הן מן האב, הן מן הבן, המחצית האחת של הקיום הרוחני התקין. הפגישה של האורח עם שבוש היא ההודמנות לעריכת חשבון נפש כולל ולבחינה מחודשת של כל דרכי ההגשמה. מה שעושה עגנון ב"תמול שלשום", ב"שירה" וב"ספר המעשים" עושה הוא גם ברומאן. הפתח הזקן ובנו משרתים מן הצד המשמעותי את ההתייבבות הבוחנת של בעיית הגשמה בתחום המודרניות והי החולין. עונשו של הפתח הזקן מסתמל בגורל אחת מעיניו. כשלוננו של הרופא הצמחוני מודגש בחייו ובמיוחד בקורות נישואיו. כשם שבבריאלי גמזו, בעל העין האחת, לא השכיל להחזיק בגמולה, כך גם הפתח שתום-העין, לא השכיל למצוא דרך הגשמה לבנו. סיפור האהבה העגנוני מצוי בשני מישורים. הסיפור על עין הפתח מצביע על הכיוון שבו יש לחפש את הפנים המכוסות של העלילה.

ז. ריאליזם ומיטאריאליזם

אילו הופיע סיפור "הרופא וגרושתו" כחלק מן הרומאן, כפי שתכנן עגנון תחילה, היינו עדים אפוא לצירוף של דברים בעלי צביון ספרותי שונה. סיפור הרופא והאחות מעוגן בהתרחשויות שבנתינתם לוקחים חלק בהן. ההתנהגות האיראציונאלית של הרופא כלפי אשתו איננה פוגמת בצביון הריאלי של הסיפור שבפיו. הגורם האיראציונאלי ניתן להסבר מן הצד הפסיכולוגי כקנאת-יתר ואופיו הכולל של הסיפור נשאר בגבולותיה של ההתרחשות הארצית. מה שאין כן הסיפור על עין הפתח. ודוק: סיפור זה שמע ה"אני המספר" ממי שמוגדר כ"חבר": "עד שבא אחד מחברי ופירש לי, את המלה "חבר" יש להבין כאן לא במובן של ידיד, אלא במובן של תלמיד-חכם, יודע פשר דברים. מלה זו מופיעה בהקשר שלפנינו באחד ממובניה התלמודיים – חבר בניגוד לעם-הארץ, ובהוראתה ב"כוזרי" – מלומד, נבון ההתמצאות. החבר, שבו מדובר כאן, יודע סודות עליונים. מישור ההתמצאות שלו איננו בהכרח נפש האדם, אלא ההווה המיטאפיסית, העליונה. סיפורו של הרופא מוגדר כנובע ממצוקת נפש של המספר:

"אמרתי לו נחזור לעניין ראשון.

כלומר מה טעם נתגרשתי מאשתי?

אמרתי לו ספר לי את שאתה מוכן לספר לכל אדם.

אמר לי אין דרכי לספר, לכל אדם, אבל מוכן אני לספר לך. שתקתי ולא אמרתי לו כלום, מפני שלא ידעתי אם רוצה אני לידע מסתריי של חברי אם לא. אותה שעה נתמלא לבו של קובה ולא היה יכול לעמוד בשתיקתו. פתח ואמר.²³ נמצא כי סיפור "הרופא וגרושתו" מוצג כמי שמקורו ברחשי לבו של מספרו, ולא ביצר הדעת, או הסקרנות של בעל-דבבו. צביונו המהותי חייב להישאר כסיפור של וידוי, שמצוקת הנפש היא שורשו. לעומת זאת סיפור-הלוי האחר, שעניינו גורל העין של הפתח הזקן, מקורו בבקשת הדעת של ה"אני המספר" – הפח מטרידו: "והייתי מבקש לדעת מה טעם עשוי הוא פח". החבר אינו מספר אלא מפרש: "ופירש לי". במקרה האחד אנו מצויים אפוא ליד מסתרי הנפש הפרטיים, במקרה האחר – ליד רזי ההתרחשות הנעלים. הסיפור האחד נשמע מפיו של הרופא על עצמו, הסיפור השני מפיו של "חבר", המפרש התרחשויות שאין לו נגיעה אישית בהן ושתינוק שלא נולד מן האשה מעורב בהן. אילו ראינו בפרשת קובה, בילדותו וביתר אירועי חייו חטיבה סיפורית אחת,²⁴ היינו מוצאים בה סתירה בין

23 אלה דברי הסיום של הפרק "אצל הרופא" בכתב-יד "אורח נטה ללון", נוסח א'. מיד לאחר מכן בא הפרק הנפרד "הרופא וגרושתו". שני הפרקים "אצל הרופא" ו"הרופא וגרושתו" צוינו בידי עגנון, כפי הנראה בטעות, באותו מספר: "ששה וארבעים". הנוסח שונה בפרטים חשובים מן הנוסח המאוחר של "אורח נטה ללון", שממנו הושמט הסיפור "הרופא וגרושתו". עגנון מחק מן הנוסח של מהדורת 1953 את המשפט "שתקתי ולא אמרתי לו כלום, מפני שלא ידעתי אם רוצה אני לידע מסתריי של חברי אם לא" (בנוסח "אורח נטה ללון" משנת 1939 עדיין מופיע אותו משפט בשינויים קלים). הטעם למחיקה הוא, כמדומה, ברור. משפט זה מדגיש ביתר שאת את חשיבותו של סיפור-הלוי, העתיד להישמע מפיו הרופא. הסיפור עתיד לחשוף את המסתרים ומכאן הציפייה המתעוררת אצל הקורא לקראתו. אם הושמט הסיפור, מן הראוי לא להחריף ציפייה זו.

24 את הקשר שבין פרשת הפתח ועינו האחת לבין הפרק על בן הפתח מבליט המספר היטב ובמכוון: "לא הספקתי לשאול, אם הרופא בבית עד שעצם הוא עינו אחת והביט בי בעין אחת ושאלני וכי אי אתה פלוגי בן פלוגי? ומיד הושיט את ידו וחיבקני בחיבה יתירה וחזר וקרא בשמי, לא בשם שאני נקרא עכשיו אלא בשם שהיו קוראים לי בקטנותי. אף אני חיבקתי וקראתי בשמו קובה. הוא קובה מילך חברי בנו של הפתח בעל עין אחת האמור בפרק לפני זה" ("אורח נטה ללון", כתב-יד, נוסח א'). ציור העין הנעצמת של הרופא מזכיר את עינו האחת של אביו. פרט זה נשמר ואף מפותח פיתוח-יתר בנסחים המאוחרים של "אורח נטה ללון" (ראה מהדורת 1939, עמ' תקו ומהדורת 1950, עמ' 386). כן מודגש הקשר אל הפתח, שסופר עליו "בפרק לפני זה". בנסחים המאוחרים הושמטו המלים "בפרק לפני זה".

הדגשת העין האחת מופיעה גם בציורו של קובה בהמשך הדברים: "קובה ישב על מקומי כשעיני אחת קמוצה קצת ועינו השנייה מרפרפת עלי. לסוף פתח אף

הסיפור בחלקיו הארציים לבין הסיפור מפי החבר, המעתיק את ספירת ההתרחשויות אל מה שמעבר לספירה האנושית. רוב הדברים היו נשואים טבועים בחותמו של הצביון הריאליסטי ומיעוטם – בחותמו של הצביון המיטאריאליסטי.

צירוף זה הוא אופייני ל"אורח נטה ללון" בכללותו. הרומאן בנוי על אדני ההשתלשלות הסיבתית, אבל משוורים בו קטעים, ומגולמות בו התרחשויות, שאינם בתחומי של העולם הנגלה. כך גדוש הרומאן בדומה ל"ספר המעשים" ול"עיר ומלואה", בהתייחסויות למתים כאל דמויות חיות, המתערבות בין החיים.²⁵ ביצירה מואנשים דיוקנאות של שטן ושל נשמות קודש. ה"שכן" המפתה הוא השטן,²⁶ והמסגר בעל המפתחות, וכן דמויות אחרות, שנתקל בהן ה"אני המספר", הם פרסוניפיקציות של אושפיוזים מן הספירות העליון. אבל אין המחבר מפריז בשעבוד ההתרחשויות לספירה העלומה. הוא טורח לרמוז, כי הפגישה עם חנוך וסוסו הקפואים היא בשעה ש"האני המספר" מהרהר, הוזה.²⁷ על זיהוי השכן עם יצר הרע מעיד הכתוב במפורש.²⁸

אולם היחס בין הריאלי למיטאריאלי משתנה במעבר מן הפרקים שבהם הדגש הוא קודש לאלה שהחולין עיקר בהם. ברומאן בכללותו נקבע מעמד

את עינו העצומה והביט בי ארוכות" ("אורח נטה ללון", עמ' 390). "קמץ קובה עינו אחת דרך מחשבה והביט בי בעינו אחת וישב ושתק" (שם, שם). ראוי לשים לב, כי אף בתיאור האחות מובלטות עיניה: "בלונדינית זקופית ומלאה עם עינים טובות מעין תכלת שחורה הביטה עלינו מתוך התמונה" (שם, שם).²⁵ כך, למשל: "נזכרתי מעשה שבאו מתים בליל יום הכיפורים לבית הכנסת והיה שם דוחק גדול, פשטו הציבור טליתותיהם מעליהם והלכו להם המתים" (עמ' 15). או, לדוגמה, דוהשית עם המת בבית הקברות בפרק "מיתתה של פריידא" (עמ' 272).

²⁶ ראה דוהשית עם ה"שכן" בפרק "פחת בסעודת" (עמ' 345). דוגמה אחרת להמחשת השטן כמלאך המוות הוא בהתייחסות אליו כאל "גייס", הבא ליטול נשמתה של פריידא. "נטל אותה הגייס והוליכה לבית החיים ופתח שם בור והוציא שק מלא עפר והכניסה בתוך השק, וידעה שתמות" (עמ' 270). האופי המיטאריאליסטי של הטקסט הוא כאן בולט ביותר.

²⁷ ראה בפתיחת הפרק "לאור הלכנה" (עמ' 211). על ערכוב החיים והמתים כתולדה של דמיון נאמר ב"אורח נטה ללון" בפרק "תכלית ומציאות": "בשעה אחת טסתי מסוף העולם ועד סופו ובשערה אחת רצתי מאדם לאדם. בני אדם שמתו נדמו לי חיים וחיים נראו לי מתים. יש שראיתי אותם פנים בפנים ויש שראיתי את מצבותיהם שעל קבריהם" (עמ' 257).

²⁸ "אמר לי שכני (הוא השטן) הוא יצר הרע, שאינו נותן לי ליהנות משום מצוה שאני עושה" (עמ' 432-424).

איתן למתים המהלכים בתוככי החיים, לדיוקנאות הפלאי, להתרחשויות שהן ספק ממש ספק הזיה. בסיפורים על הפחח ובנו תופסת הווית חיים חילונית מקום רב ומודגש, הרבה יותר מן הקודש. הסיפור על העין שאבדה בעטיו של התינוק השמימי הוא בגדר יוצא-דופן. מסתבר, כי המוטיבים שאליהם נזקק המחבר משפיעים על צביון כתיבתו. שעה שהכתוב דן בגורל בית-המדרש ומפתחותיו, גם הנוסח הוא בצלמם של סיפורי יראים, שבהם מואנש השטן ונפרץ התחום שבין העולמות. כאשר ההתרחשויות הן מחוץ לבית-המדרש (רבי חיים, כשמטפל בו קובה, שוכב מחוץ לבית-המדרש, בעזרת הכלים), נזקק המחבר לנקודת-המבט של סיפור החולין, המעדיף לראות את ההתפתחות מחוץ לעולם הפלא והנס. כך, למשל, כאשר מסופר, כי הרופא רוצה לעבוד עם מצורעים, אי אתה יודע אם הכוונה היא למצורעים ממש, או למצורעים, במשמעות אליגורית, כפי שמסופר עליהם ב"עד עולם". הערבוב של צביון הבעה אחד במשנהו מצוי בכל הרומאן, שהרי גם ההתערבות בכות של הקודש בחול היא בתחומי של הקונפליקט החולש על הרומאן כולו. ירוחם חפשי ודניאל ב"ח הם גיבורי עולם של חופש ושל מרד באותה מידה שקובה הוא חניכה של וינה. הפרקים שהדגש בהם הוא על ההגשמה בעולם מודרני אינם מתייצבים בסתירה לפרקים אחרים, אלא שהסגנון הסיפורי מושפע בכל מקרה מן המישור הרעיוני-מוטיבי.

ה. שלשלת דורות

הבחינה של הפרקים, המעמידים את הרופא הצמחוני במרכזם, מראה, כי הם בנויים לפי עיקרון נוסף, המאפיין את הרומאנים של עגנון, והוא הניסיון להגשה טוטאלית של המציאות המצוירת.²⁹ עניינו של הספר אינו באפיון הבודדת, אלא בתיאור השלם של הנושא שלו הוא נדרש. לסיפור-הלווי "הרופא וגרושתו" נועד מלכתחילה תפקיד חשוב בהשגתו של יעד זה.

אחת הדרכים החשובות, שבהן בחר עגנון להצגת בעייתיה של שבוש כבבואה לחיי העם, היא ההיאחזות בשלשלת דורות: זקנים, אבות ותינוקות. סיפורי עגנון בכללותם מגלים נטייה לצייר בנים ואבותיהם. בסיפורי האהבה דוגמת "עגונות", "שבועת אמונים", או "עידו ועינים" נודע משקל רב לאבות. גם

²⁹ על נסיונו של עגנון להתמודד עם טוטאליות החיים היהודיים עומד, כידוע, קורצ' ווייל בהרחבה במסותיו על יצירות עגנון. יש להוסיף לדבריו את העקרון המדריך את עגנון להתמודד עם טוטאליות הבעיות, שהעלילות הסיפוריות משמשות להן לפה. ברי, כי המגבלות שמצייר הסיפור העגנוני הן עצמן חלק מאפיין של הבעיות בטוטאליות שלהן.

כאשר מנותק גיבור דוגמת יצחק קומר מסביבתו, לא נעלם מעמדו של דור האבות והוא חוזר ומתגלה בצורה של שפרה ואביה, רבי פייש. כך גם ב"הכנסת כלה" וב"סיפור פשוט". הראייה של המספר היא שושלתית, מתוך הבלטתן של שתי חוליות: אבות ובנים. כאשר נזקק הכותב גם למימד העתיד, הוא מצרף חוליה נוספת בדמות התינוק הנולד, או העתיד להיוולד. כך ב"בדמי ימיה" וב"שירה". בסיום של "תמול שלשום", שגנו עגנון, מופיעים, כידוע, בניהם של הגיבורים הראשיים כחוליה שלישית המבטיחה המשך. לדרך כתיבה זו, שאינה מתמקדת בדור אחד בלבד, סיבות עמוקות, הקשורות בביוגרפיה של עגנון, בהשקפת עולמו ובמיוחד בויקתו למורשת עבר. מצד אחר מכיר עגנון בניתוק שבין הדורות ובשבר המהותי, המנתק אבות מבניהם. יש על כן בכל יצירות עגנון העמדה דיאלקטית של דורות: בקשריהם ההדדיים ובחיץ המפריד ביניהם.

ב"אורח נטה ללון" נודע משקל רב לזקנים. המדובר אינו רק בזקני הפלא, דוגמת שני המסגרים, אלא בשורה ארוכה של דמויות המכוננות זקנים. מצויר החזן הזקן בבית-הכנסת בליל יום-הכיפורים, ומדובר בזקני העיר הזוכרים ימים עברו (עמ' 45). בתיאור דיירי המלון מתעכב מכחולו של המספר על זקן המתגורר עם שאר האורחים. כשנפקדת ירושלים בחלומותיו של ה"אני המספר", מתגלה לנגד עיניו זקן, שבירו ספר וחזותמת בית-המדרש הישן על דפיו. רבי חיים מוגדר כזקן (עמ' 147) וגם על בתו מסופר, כי נישאה לזקן. מסופר על זקן אחד, שנתגלגל לעיר וסיפר מעשה הבעש"ט (עמ' 186), ועל זקן אחד מחסידי צ'רטקוב, שפגע ברבי אחד של חסידים (עמ' 187).³⁰ המספר מרבה לדבר גם על זקנות ומתאר במפורט את פריידא הזקנה, הקיס-רית. לא כל הזקנים הם דמויות חיוביות. מצויים גם זקנים המצוירים כשליליים,³¹ אבל כמעט בכל מקום שנוכר זקן – הכוונה היא לדיוקן חיובי. הזקנים שבהם נתקל האורח מלמדים על הכוח הגנוז בעבר. אין תימה כי הם בעלי המפתחות. מצד אחר, הם גם המיועדים לחלוף ראשונה מן העולם, ודוגמת רבי חיים תוכית. חלק מכריע בספר מוקדש לדור הבנים, שהוא דור השבר והמפולת, שעליו הוטלה גם משימת השיקום. האורח, וכן דניאל ב"ח, שייכים לרובד זה. ואילו התינוקות מחזיקים בידיהם את המפתח לעתיד, אך בלא שיוכלו לוותר על סיוע זקנים ואבות – הספר "ידי משה" בתיווכו של האורח, או המפתח מעשה ידיו של המסגר הזקן, משמשים כסגולות

30 דוגמאות נוספות לדמויות זקנים ב"אורח נטה ללון": הרוקח הפולני הזקן (עמ' 305), הזקן בעל השדות שנותרו לו רק חובות (עמ' 320), הזקן של שפרינצה, אשת שוסטר החייט (עמ' 328), ועוד.

31 ראה ציור החברים הזקנים בקבוצה, המתנכלים לרבי שלמה (עמ' 443).

ליולדת. אולם החולשה היא מנת חלקם גם של התינוקות: רפאל חולה ברגליו ונכותו הגופנית אינה עשויה לחלוף; צפורה, המכונה תינוקת, אף היא לקתה באצבע קפואה; התינוק של ירוחם חפשי ורחל, נאמר עליו כי בא לעולם סמוך מדי לתאריך הנישואין וכן התקשתה רחל בהריונה. אולם התינוקות, למרות כל הבעיות המתלוות אליהם, מבשרים עתיד וסיכוי.

את שלשלת הדורות ממחיש הרומאן בהרחבה על-ידי ההתעכבות ליד גיבורים כרבי שלמה, מר זומר ומרת זומר, ציור בניהם ובנותיהם והתינוקות הקשורים בהם. רבי שלמה, העולה בזקנותו לרמת-רחל, הוא אידיאל השלמות המצרף בהצלחה ישן לחדש. כנגדו גם התינוק של ירוחם חפשי ורחל נועד להחזיק את המפתח של בית-המדרש הישן בידיו ולהמשיך בתפקידו של האורח. ירוחם חפשי ורחל מציגים את קוטב הטוב שבדור הביניים. לעומתם מתגלה השלילה בהוריה של רחל, ובמיוחד באחיה ובאחיותיה.

בפנותו, בחלק המסיים של הרומאן לרופא הצמחוני, נדרש עגנון שוב להצגת שלשלת דורות לכל פרק. קובה אינו אפיזודה ברומאן. הפרקים שבהם הוא מופיע חותרים להכרת בעיה בטוטאליות שבה. על כן מוקדש מקום לזקן, אביו של קובה, וכן לקובה עצמו, שלא כמו בחלקים האחרים, שבהם מופיעים שלושה דורות ויותר, מסתפק המחבר בפרשת קובה – עד לפרק הסיום ממש – בשני דורות בלבד. אולם, היעדרו של הדור הממשיך, מובלט על-ידי ההתעכבות על השבר שמנע המשך. בסיפור-הלווי הראשון מופיע התינוק שאינו ילוד אשה ומעיד על הגורם המיטאפיסי, המסביר את אובדן העין והפיכתה לבית פח. סיפור-הלווי השני מלמד על הקרע בשלשלת הדורות במישורו הממשי. מה שהושג בחלקים אחרים של הרומאן על-ידי תיאורם של תינוקות בשר ודם הושג בחלק זה על-ידי ציור מסוג אחר של החוליה הממשיכה. בציור רבי שלמה הזקן נטתה המטוטלת לצד השלום והשלמות (בלי לוותר על יסוד הכרת, שהרי בנו של רבי שלמה הזקן נרצח בידי פורעים). המעגל הושלם עם הגשמת המופת של הזקן בקיבוץ ליד ירושלים והולדת הנזן בשבוש. בתיאור הפחח ובנו באו לידי ביטוי חיים שנתרחקו מן השלמות ומן השלווה: סוכת חג, סוכת שלום בשבוש, נקשרה לעין שנת-חלפה לבית פח; התינוק שחלף בה בישר מפולת; בית הרופא בוינה נידון לכליה; נישואי הרופא לא נועדו להולדת ילדים. בתיאורם של נישואים אלה הומחשה המגבלה של הדור שיצא משבוש לוינה וביקש במודרניות, במדע ובקידמה את הפתרון לשאלות חייו.

ט. סוף המעשה

רק בפרק האחרון, "סוף המעשה", משובץ גם קובה במסגרתה של תפיסה שושלתית. "לא נפטרתי מרבי שלמה עד שהראה לי כל נטיות שנטע, והביאני לבית התינוקות והראני את אמנון בן בנו. לואי שיהא כאביו ואבי אביו" (שם, עמ' 442). הסיום ההארמוני מתפשט לכל המישורים וחובק את כל הדמויות העיקריות שברומאן: "אחר כמה ימים בא רבי שלמה לביתי לבשרני שחנה'לה בת בנו (היא חנה היא אני'לה היא אראלה) נתארסה לדוקטור אחד יעקב מילך שמו. בירכתי את רבי שלמה בברכת מזל טוב ושתינו לחיים וסיפרתי לו כל שבחו של קובה" (שם, עמ' 443).

אולם, אף שפרשת נישואיו הראשונים של קובה כאילו נדחתה החוצה לחלוטין מפניו של הסוף הטוב, הרי שמשתזרת נימה אירונית לתוך הכתוב. אשתו הראשונה של קובה זוכה בחיבתם הכפולה של בעלה ושל ה"אני המספר". מנקודת הראות של הרופא הרי לא נפגם כלל צלם האחות, למרות מה שאירע לה. קובה שח באחות כעל אשה מושלמת: "אשת אמת כמותה אין בעולם" (שם, עמ' 392). גם ה"אני המספר", אף-על-פי שהיכרותו את האחות היא היכרות בלתי-ישירה בלבד – דרך התמונה שאצל קובה ודרך סיפורו של קובה – מציג התרשמות חיובית ביותר מדמותה. "בלונדינית זקופית ומלאה עם עינים טובות עינים מעין תכלת שחורה הביטה עלינו מתוך התמונה. נטלתי את התמונה בידי והסתכלתי בה. תוגת חינה הקיפה את הלב" (שם, עמ' 390). לעומת היחס לאחות מובלטת ההסתייגות של ה"אני המספר" מאראלה. אראלה היא בעלת משקפיים, שלא כאחות בעלת העינים הטובות. המשקפיים הן במקרה זה עדות לרתיעתו של ה"אני המספר" מן הדיוקן (שם, עמ' 143). אראלה יש בה גם תכונות אופי שאינן אהובות על ה"אני המספר". כל שיח ושיג אתה משקף את ניגודי העולם שביני השניים: פדאנטיות עקרה מכאן, גמישות ורוחב-לב משם. היא אף מוגדרת כקומוניסטית ואין זה ציון לשבח בפיו של האורח, שעיקר מעייניו בבית-המדרש הישן וביישובה של ארץ-ישראל. מאידך גיסא, אין ה"אני המספר" מחזיק את משפטו כלפיה. אראלה מלמדת תינוקות של בית-רבן עברית. מלכתחילה סבורים היו, נאמר ברומאן (עמ' 341), שתינשא לירוחם חפשי, שהמספר נוטה לו חסד. אך ירוחם חפשי זכה ברחל ויש בכך משום תיקון עולמו. אראלה נישאת לקובה ויש בכך משום תיקון העולם של השניים: "וקובה ואראלה מכינים עצמם לעלות לארץ ישראל" (שם, עמ' 444). סוף המעשה יש בו מן הפאתוס של הסיום, הרוצה להשליט אווירה ללא דופי. פרשת קובה ואראלה משועבדת אף היא לחוקיות זו. עם זה נשמרת ההסתייגות הקלה, שהיא תולדת המעשים שאירעו

לפני כן לרופא ותולדת האפיפיון של אראלה במהלך כל היצירה. אילו היה הסיפור "הרופא וגרושתו" נשאר ברומאן, היה מתבלט יותר רושם הנישואין של בעלי ניגודים. גישותיו האיראציונאליות של קובה היו מזדקרות יותר לעין, שכן נישואיו נהרסו בשל השתלטות רובד בלתי-מוסבר על נפשו, כנגד אראלה, המכוונת את חייה בשכלתנות יתירה. "אראלה בת ראציונא-ליסטית", אומר דניאל ב"ח (עמ' 234). אולם גם משהושמט סיפור-הללוי נותר הקשר בין הרופא לאראלה בסימן הניגוד האירוני.

י. התמורה במעמד סיפור-הללוי

קשה, כמובן, לעמוד על הסיבות המדויקות, מדוע הוציא עגנון את סיפור "הרופא וגרושתו" ממקורו הראשון ומדוע שינה את מתכונתו. ניתן, בדרך החשערה בלבד, להצביע על שתי מערכות של סיבות. האחת היא שלילית ועניינה בהוצאת הסיפור מתוך "אורח נטה ללון". השנייה היא חיובית ועניינה – מה ראה המחבר לטרוח בשקידה מחודשת על הסיפור. יש לשער, כי עגנון חש באי-התאמות כלשהן של סיפור-הללוי למסגרת הכוללת, משום התרחקותו מתכונותיהם של סיפורי-הללוי האחרים, בהיותו כרוך בבעיה אישית של הרופא ולא במצוקות שהמלחמה גרמה. ובעוד שהסיפורים האחרים עוסקים במוות, או בפגיעות גופניות, העיסוק כאן הוא פסיכולוגי במהותו. נוסף לכך את השוני שביני הסיפורים המיטאריאליים בעלי העוצמה שבגוף הרומאן וכן בציור הפתח הזקן ובין התיאור הפסיכולוגי, שהוא עיקרו של מעשה הרופא והאחות בגבולותיו של סיפור-הללוי. יתכן שעגנון אף הרגיש, כי סיפור המעשה מבליט תכונות שליליות בקובה הרבה מעבר לגישה העקרונית החיובית המופגנת כלפי הרופא הצמחוני ברומאן. מאידך גיסא, יש לשער כי עגנון חש בפוטנציאל העלילתי והנפשי, שנדחסו על-ידו לתוך סיפור-הללוי. מאמציו להתאים את סיפור-הללוי לרומאן חייבוהו לקצר את היריעה, כפי שמראה המעבר מנוסח א' לנוסח ב'. ואילו החומר הרב הטמון בסיפור תבע הליכה בכיוון הפוך. הבחירה נפלה והועדפה ההרחבה.

ברי, כי מתן מעמד אוטונומי לסיפור היה בו מן הוויתור על תוספות מהותיות המצויות ברומאן. קובה הופך בסיפור העצמאי לגיבור בלא שם ובלא יחוס אבות. יתר על כן, אחרית הדברים איננה נמסרת לקורא. יכול היה עגנון לשער, כי קוראיו יעמדו על סמיכות הפרשיות וישלימו את החסר בקריאה ברומאן. האיזכור ב"אורח נטה ללון" של פרשת טוני ומיכאל הרטמן ליד פרשת הרופא מעידה, כי עגנון לא ביקש לטשטש את הקשר של "פנים אחרות" ושל "הרופא וגרושתו" לרומאן. ברם, מן הצד האמנותי הטהור

ניתנה עצמאות גמורה לסיפור. שוב אין מסגרת-האם מחייבת לא את המספר ולא את הקורא. הפיצוי על הצמצום מחמת ההינתקות מן המקור חייב היה להינתן בהרחבת-ייתר של סיפור המעשה ובהעמקתו. כיווני ההרחבה באו להשלים מה שניטל מן הסיפור בעקבות הרחקתו ממקומו הקודם. שומה היה על עגנון, הכותב בשיטה של צירופים, למצוא תחליף למימד המיטאריאליסטי שהיה קיים תחילה. חובה היה עליו להעמיק את הסתכלותו בנפש הגיבור וכן להעשיר את הסיפור בסמלים, בסיפור-חלום, באפיונות חדשות ואפילו בתוספות רקע. עגנון השאיר את הנוסח הווידויי. הסיפור המורחב כתוב בגוף ראשון. נוסח זה נמצא מתאים משנה התאמה לסיפור האהבה הפסיכולוגי, הקליני למחצה. לא שונתה אף ההשתלשלות של המעשים, ראשיתם וסופם. אולם היציאה מן החומר המצומצם אל המסגרת הרחבה חוללה תמורה מרחיקת-לכת בסיפור. סיפור של אפיונות, שחשיבותו היתה כחלק מתשבץ גדול, זכה ביסודות שהעמידוהו על רגליו כיצירת-מופת שאינה זקוקה לכל מסגרת תומכת. "הרופא וגרושתו" היה לאחד הסיפורים המושלמים ביותר בספרותנו.

יא. הצטרפותו של רובד תנ"כי

בהעניקו לאחות את השם דינה הצליח המחבר לקבוע תשתית חדשה, נוספת לסיפורו. בנסחים המוקדמים מופיע הרופא בשמו: יעקב מילך, ובכינויו, קובה. בסיפור העצמאי האחות היא הדמות היחידה בכל הסיפור המכונה בשם. בנוסחת "בכור" מצויים רק שמות של מקומות: שם העיר וינה, שבה מתרחשת העלילה, והפראטר – אזור השעשועים של העיר; נזכר גם מחנה-הריכוז בדכאו וכן נזכר הדונאו. הגיבורים, להוציא את דינה, מופיעים בלא שם. בנסחים המאוחרים מצויים כינויי המקומות, להוציא את דכאו, אך לא שמות של אנשים. על רקעה של אנונימיות זו זוכה השם דינה בכפל הבלטה. אכן, סמיכות הפרשיות בין מעשה דינה התנ"כי למעשה בסיפור שלפנינו מזדקרת היטב תודות לשם דינה. בשני המעשים עניין לנו בפגיעה בתומתה של נערה בטרם נישאה. המאמץ לתיקון המעוות מצוי אף הוא בשתי הפרשיות. בפרשת שכם בן חמור מתאמץ הנער שחטא, בעזרת אביו וכל בני-עירו, לחלות את פני דינה, אביה ואחיה. בסיפור הרופא באות אהבתה ומסירותה של דינה לרצות את הרופא. הנישואים, לאמור יחסים במסגרת הנורמות המקובלות, בניגוד ליחסים שפגמו בתומת הנערות, באים בשני המקרים ומתייצבים כאפשרות נאותה ליישור ההדורים. דא עקא: הקנאה היא המכלה את מאמצי התיקון ומשליטה את העונש האכזרי שבא במקום

מאמצי הריצוי. בסיפור התנ"כי הקנאה היא של שמעון ולוי; בסיפור המודרני הבעל הוא השבוי בידי קנאתו המטורפת. התולדה של הקנאה היא חורבן והרס. הרופא אינו נוטל חרב בידו, אבל הוא גוזר גזירת כרת אכזרית על נישואיה. על בריאות אשתו. טיפולו המסור, המופרז, בלבד שפגע בתומת אשתו אף הוא ביטוי לרצונו המוסתר לנקום במי שהרס את חייו. לשם דינה מצטרפת גם המלה אחות ומחברת את המסופר בספר "בראשית" לנכתב בידי עגנון: "ויאמרו הכוונה יעשה את אחותנו" (בראשית, לד, לא); "פעמים כלילה זוקף אני את עצמי ממטתי כאותם החולים שטיפלה בהם ומושיט את שתי ידי וקורא אחות אחות בואי אצלי" ("על כפות המנעול", "הרופא וגרושתו", עמ' תצ). יצוין, כי המלה אחות חותמת את המסופר בשני המקומות.

ההתחברות של הקרוב לרחוק הימנו בזמן מנומקת בפי הרופא עצמו. כאשר משמיע הרופא את הצהרתו בדבר אנשים מודרניים, שהם גרועים מכל מחזיקי נישנות, הוא בא לומר, כי המודרניות היא מסכה בלבד על פני יסודות שאינם מותנים בזמן. הפגיעה בטאבו במישור האירוטי חוצה גבולות של זמנים ומקרבת את התנהגותם של אנשים הקרויים מודרניים להתנהגות שהנשנות מציינת אותה. הרופא מכון מבטו לבעלי משפטים, או נורמות מיושנות, החיים בזמנו. המחבר מעמיק את התבוננותו על ידי השמעת הרמז לנורמות שהדריכו את מעשיהם של שמעון ולוי. אף-על-פי שאין נקודת-הראות של הרופא המתוודה דומה בהכרח לנקודת-הראות של האיש המאזין לווידי, הרי מוכיחה התנהגותו של הרופא על עובדה שאינה מוטלת בספק. מעבר לתמורות בזמן מצוי המשפט הקדום, העשוי להתגלות כתהומי וכמכלה.

בוודאי שעגנון ביקש לרמוז רמז בלבד לסיפור המקראי ולא להעיד על זהות גמורה, שאינה קיימת. הקשר הוא בשורשי ההתרחשויות ולא בנופים הנב-דלים. להשמעת הרמז הספיק לו למחבר זיהויה של האחות כדינה. תצוין גם האסוציאציה למלה "דין", התואמת את סיפור המעשה הישן והחדש. שמעון ולוי דחו מידת חסד מפני דין וכך נהג גם הרופא.

השורש התנ"כי מחריף את ההיבט האירוני של סיפור המעשה. ההצטרפות של היסוד המיטאריאלי אל הסיפור במעמדו כסיפור-לווי העניקה גוון פאתטי-מיסטי למתרחש: הפחח הזקן איבד עין בדרך נעלמת ובגו איבד את אשתו בעלת העינים היפות, הטובות. כמו התשתית המיסטית כך גם התשתית התנ"כית שבאה במקומה, נועדה להוסיף מימד אידיאלי למסופר. עניינו של עגנון בסיפורו החדש שוב אינו בהצבעה על כשלון הבחירה בחיי איש מדע, אלא באירונוציאציה של המודרניות בכלל. הרופא, הנאור כביכול, מתנהג כנוקמים הקדמונים.

לו היה השם דינה נקבע במסגרתו של סיפור-הלווי, היה זוכה במשמעות

אחרת, מתוך שהיתה חלה עליו החוקיות של השמות האחרים שברומאן. רוב השמות ב"אורח נטה ללון" הם בעלי משמעות. השם שבוש רומז לשיבוש ובעיקר לדבר פגוט, חסר-ערך, באידיש. חנוך נעלם כמו חנוך המקראי, רבי חיים הוא שם אירוני ברומאן שכולו מוות. דניאל ב"ח, מזכיר באירועי חייו את מי שניצל מגוב האריות וב"ח היינו בן חיים, או בית חדש. השם ירוחם חפשי מעיד על יחסו הנפשי של ה"אני המספר" (אהבה, סליחה) לבחור החופשי בדעותיו. החייט נקרא על דרך ההלצה שוסטר (באידיש – סנדלר). המיילדת נקראה שפרה פועה, כשמות המיילדות בספר שמות (שמות, א, טו). בעל היד מגומי מכונה גומביץ. צבי, שהוא סמל לאהבת ארץ-ישראל, מכונה בשם שיוזכר את ארץ-הצבי. רפאל התינוק, המתהלך בסוד המראות, שם מלאך נקרא עליו. בהיותו חולה, משותק, זקוק לריפוי, הוא נקרא רפאל. לעומת זאת כינוי אחותו בשם אראלה, מלשון אראלים – מלאכים ובפולנית – כפי שנאמר ברומאן – אניילה, היינו מלאך, יש בו מן האירוניה. הסבא, הזוכה בהגשמה שלמה של כל האידיאלים נקרא בשם שלמה. יש ועגנון מבליט את הסתמיות של הגיבורים ברצותו להעיד על ריקנות עולמם: לבניו של מר זומר הוא קורא דוליק ולוליק ולבת – באבטשי. כאשר רוצה המחבר ללכת בדרך ביניים: ציון שמות סתמיים מחד גיסא ומתן חשיבות לשמות אלה מאידך, הוא מגייס את השמות של שנים-עשר השבטים. לאחר שהוא מציין את השמות: לוי, ראובן, שמעון, יהודה, יששכר, זבולון, ודן, הוא מוסיף: "לא היו ימים קלים עד שבאו כל בני יעקב, יוסף ובנימין נפתלי גד ואשר, יהודים מיהודי עירנו שראיתי לקרותם בשמות נאים על שם מעשיהם הנאים, אף על פי ששמותיהם מכוערים, כגון שימקי יושקי וועפטשי גודושיק, וכן כל כיוצא באלה" ("אורח נטה ללון", עמ' 115).³² השם דינה עלול היה להצטרף כמשלים את הרשימה של צאצאי יעקב ובכך למנוע, בשל הופעתו בתוך תבנית של שמות, שהסתמיות מייחדת אותם, את האסוציאציה למעשה שמעון ולוי. רק עם ההפקעה של סיפור-הלוי ממסגרתו נודעת למתן השם דינה משמעות עקרונית, המעמיקה את הבנת הכתוב ומעידה על רצון המחבר לרמוז על רובד נוסף. השם דינה, לו היה ניתן בסיפור-הלוי, היה גם מתנגש בשם הבעל יעקב, שכן יעקב הוא אבי דינה במקרא. ההימנעות מהזכרת שמו של הרופא, שהיא אפשרית בסיפור הנכתב כולו בגוף ראשון, סללה את הדרך לזיהויה של האחות בשם המתקשר היטב לשורש העלילה.

32 ראה, גם כן, "אורח נטה ללון", עמ' 274-275, 434.

יב הרובד הסמלני

בהעשרה אחרת זוכה הסיפור על-ידי התווספותו של רובד סמלני.³³ סיפור-הלוי לבש אופי אינפורמטיבי. המחבר יכול היה להסתפק בסמלים ובסמלי סמלים שמסביב לסיפור, דוגמת הסיפור על הפתח הזקן ועיגו, שכולו סמל. הווידי של הרופא ניתן בסגנון ענייני, שהמעשים וההתרחשויות הם כלי-כולו. אמנם פטור בלא כלום אי-אפשר. השמלה החדשה, שתופרת לה האחות, הופכת גם בנסחים המוקדמים למהות ייצוגית-סמלנית, הרומזת להויה שמחוצה לה: "פעם אחת אחר הצהריים ישבתי בחדרה, אותה שעה תפרה לה שמלה חדשה. נטלתי את שולי שמלתה בידי והחלקתייה. הביטה בי ואמרה דברים היו לה עם בחור אחר" ("הרופא וגרושתו", נוסח א') השמלה היא בבואה לצלם האחות. שמלה חדשה משמעה ברובד הגרמז תמות (ת' פתוחה) בלי דופי. – – – ולמחר פסקתי לדבר באותו עניין, כאילו היתה מספרת לי שלכלכה את שמלתה והפשיטה אותה וכבר לבשה שמלה אחרת נקיה" (שם). על שמלה חדשה שוב אין לדבר, אבל השאלה היא: אם יראה אותה הרופא כראות שמלה נקיה, בלא עוון, או כשמלה מוכתמת, היינו עמוסת קלון וחטא. בנוסח ב' מוזכרת החילה השמלה החדשה ולאחר מכן מתחלפת השמלה בסינר: "מכאן ואילך לא הזכרתי לה את מעשיה הראשונים. כדרך שלא הזכרתי לה שאתמול ליכלכה את סינרה" (שם, נוסח ב'). אולם, להוציא את השמלה והסינר, סיפורו של הרופא ניתן בנסחים המוקדמים בלא תוספת של מוצגים מועשרים על-ידי כפל משמעויות. אם נרצה, אף השימוש בשמלה, נקיה או מלוכלכת, בהקשר של חטא הוא בתחומיה של סמלנות פשטינה, המתייחסת במישורין לבעיה הניצבת בלב הסיפור. מה שאין כן בסיפור העצמאי, שבו השימוש בסמלים הוא שכיח יותר ואף מורכב יותר.

"יתירות על חיוכה עיניה מעין תכלת שחורה, שכל שהיתה מביטה בו ראה את עצמו כאילו הוא עיקרו של עולם" ("על כפות המנעול", "הרופא וגרושתו", עמ' תסט). התכלת השחורה, כמאפיין ראשי של דיוקן האחות, מופיעה ב"אורח נטה ללון" (עמ' 390). אולם שם היא מצויה רק בסיפור-המסגרת, בסיפור-הלוי אין היא נזכרת. ואילו בסיפור העצמאי הופכת התכלת השחורה מעין בבואה לגורלה של האחות: היא מסמלת יופי ומצוקה, טוהר וזכר חטא, שנמזגו בחייה של דינה. בתכלת השחורה משתקפות תגודות רוחה

33 על המרכיבים הסמלניים של הסיפור עומד יעקב בהט במאמר "הרופא וגרושתו", בספרו: ש"י עגנון וחי' הזו – עיוני מקרא, יובל, חיפה תשל"ז, עמ' 51-68. בהט עומד על הסביבה הסמלית – סביבת בית-החולים, על התכלת השחורה, על הגסיעה בחשמלית כסמל ליחסי האחות והרופא ועוד.

של האחות. היא המסגירה את סודה: "אבל תכלת שחורה שבעיניה השחירה כעננה שעומדת להוריד דמעות" (שם, עמ' תעב); היא הנשאת במוקד הזכרונות שלא נטש את הרופא. "אבל בלבי ידידי שמור חיוכה שבשפתיה ואותה תכלת שחורה שבעיניה כביום שראיתיה בראשונה" (שם, תצ).

שימוש וירטואוזי במערכת סמלים מפגין עגנון בציור ליל הכלולות של הרופא והאחות. השושנים האדומות, שהזוג מוצא בחדרו, הם סמל כפול לאהבה לווהטת וכן לליל בתולים. יחסו המסובך של הרופא לאשתו מומחש באמצעות יחסו לפרחים. השושנים מזוהות בעיניו לא עם ליל האהבה המיועד לו ולבת זוגו, אלא עם החטא. את הפרחים הוא קושר בשולח מסתורי, שאינו אלא המאהב הראשון של אשתו. הוא תובע מדינה להראות את יחסה לפרחים: "הוכרתי לה שעדיין לא הריחה בהם" (שם, עמ' תעו). הרופא כופה על דינה את ההתקרבות לשושנים, שלא הוא שלחם, את הזכרון המתמדי של חטאה. הגרעין של סיפור המעשה כולו נתון בסצינה של השושנים.

מן הסמל הרומאנטי פוסע המספר לעברו של הסמל האירוני. "וראיתי שהיא קוראת בקונטרס קטן מאותם שמצויים בכפרים הקטולים ושם המאמר חכו לאדוניכם בכל עת שיבוא" (שם, תעו). המלה "אדון" מופיעה בשלושה מובנים: ישו, המאהב והבעל. "נטלתי את סנטרה בידי ואמרתי לה כבר בא אדוניך ואי את צריכה לחכות ונתתי פי על פיה" (שם, שם). הבעל מפרש פירוש אחד, אבל דבריו הגלויים אינם מסתירים את המשמעות האחרת של הפסוק. הקונטרס שנועד לעילוי רוח האורחים במלון מתהפך למסמך גרוטסקי, המסמל באופן אירוני את מהותו של ליל האהבים.

יג. שפת החלום

"לילה אחד בא אצלי אותו אדם בחלום ופניו חולניים קצת וקצת, - קצת סימפטיים. נתביישתי ממנו שאני חושב עליו רעות, וקיבלתי עלי להעביר כעסי ממנו. הרכין עצמו ואמר מה אתה רוצה ממני, וכי בשביל שאינסתני אתה מבקש רעתי" (שם, עמ' תפה). למערכת הסמלים מצטרף החלום כבעל ייחוד סמלני משלו. החלום הוא, ברובדו הגלוי, בבואה, המסרסת את פני הדברים כפי שהם נראים בהקיץ. אך ברובדו הסמוי הוא מציג אמת בעלת תוקף והמציאות מתפרשת באמצעותו, ללא כחל וסרק. גם בסיפור "פנים אחרות" משתמש עגנון בחלום כדי להבהיר את הזיקה שבין מיכאל הרטמן לטוני רעייתו. כאן משמש החלום מפתח להבנת היחסים שבין הרופא לבלבלר, המאהב הראשון של אשתו. הבנה זו אף זורקת אור על מובנה הפסיכולוגי של ההתרחשות כולה.

הביטוי "אותו אדם", שב"אורח נטה ללון" הוא הכינוי ל"אני המספר", מתייחד בסיפור העצמאי בשביל הבלבלר.³⁴ החלום נסמך לפרק שצייר בפרטות את הבלבלר בעת שכיבתו בבית-החולים. שנאה תהומית ותחושת בוז עמוקה התגלו מצד הרופא כלפי החולה, הנתון לחסדו. "הושטתי לו ראשי אצבעותי דרך קלות ובזיון, ומיד קינחתי אותן באיצטלא שלי, כאילו נגעתי בשרץ מת והחזרתי פני ממנו כמפני דבר מאוס והלכתי ליי" (שם, עמ' תפג). יחס השיטנה והתיעוב כלפי המאהב מופגן כל אימת שזכרו עולה בנפש הרופא. והנה מסרס, לכאורה, החלום גישה בסיסית זו. פניו של אותו אדם נראים קצת סימפטיים. יתר על כן, החולם מתבייש ביחסו הגרוע לבלבלר ומתחרט עליו. הבלבלר הופך לנבון ההתרחשות ותולה את הקולר לא בצווארו שלו אלא בזה של הרופא, ללמדך, כי לא חטאו של המאהב הוא שורש האסון אלא גישתו האלימה של הרופא. "וכי בשביל שאינסתני אתה מבקש רעתי". הרופא הוא הכופה עצמו על המאהב ומחזיקו כתמונת-קבע בתודעתו.³⁵ מציאות כפויה זו הוא מעתיק גם לנפשה של דינה. אין הוא מניח לה להיפטר מזכרו של המאהב. השהייה הממושכת של המאהב בבית-החולים אף היא נכפתה על החולה והיתה בגדר של אינוס. השימוש בשורש "אנס" יוצא לשני כיוונים: מצד אחד מובנו כפיה אלימה ומצד שני - נשמרת הקונוטאציה האירונית. הרופא כאילו עושה מעשה בזוי בגופו של המאהב, מעשה שאף הוא ניתן להתפרש כנקמה וכהימשכות גם יחד.

באפיונות החלום ניתן לראות מפתח לעלילה כולה. עניין לנו בסיטואציה כפייתית. הרופא, שהוא הגיבור הראשי בסיפור, אינו יכול להשתחרר מזכרו של מעשה מסוים. כל מאמציו מכוונים לצאת מן העול המשעבד של הידיעה המקננת בנפשו. ככל שהוא מתאמץ יותר, כן חוזרת הידיעה שהוא מנסה להימלט ממנה וכופה עצמה על מחשבותיו ועל התנהגותו. יוצא, שהמציאות נאנסה עליידי הגיבור. גישתו הנפשית מסלפת את העובדות לאשורן. היחסים הטבעיים משתבשים. לא רק את הבלבלר אינס הרופא, אלא את כל מערכת יחסיו עם דינה. אין תימה, שהחלום זוכה להבלטה יתרה בגוף הסיפור. המספר טורח ביצירת הנסיבות, ההולמות את סיפור החלום כווידי מפייו של הרופא באוזניה של דינה. מתוארת הסעודה בלוויית הזוג, המדגים אפשרות של גישואים הארמוניים. הזוג, ובעיקר האשה, משמשים כראי מהופך לרופא

³⁴ נמצא שהצירוף "אותו אדם" בהקשר שלפנינו רומז אף הוא ליחס האמביוואלנטי כלפי הדמות. "אותו אדם" הוא צירוף שאין בו מן הולול, אם אנו נזכרים ב"אורח נטה ללון".

³⁵ ראה פירושו של בהט לעיל, הערה 33, עמ' 65-66.

ולאשתו. לאחר הסעודה בא תורו של החלום. "חלום? קראה אשתי בתמיהה ונתנה בי עיניה מתוך עצב, וחזרה ולחשה חלום, לפי שאין דרכי לספר חלומות, וכמדומני שכל אותן השנים לא ראיתי חלום" (שם, שם). באופן זה מתייצב החלום כאירוע בעל חשיבות חד-פעמית. כוונה גם התולדת של סיפור החלום: "נודעונו כתפיה וגופה התחיל מרתת. פשטה את זרועותיה פתאום ולפפה את צווארי וחיבקה אותי ואף אני חיבקתי אותה וכך עמדנו חבוקים מתוך אהבה וחיבה ורחמים. וכל אותה שעה לא זו אחד מעיני ושמעתי מדבר וכי בשביל שאינסתני אתה מבקש רעתי" (שם, שם). גילוי החלום מביא בעקבותיו אחת משעות החדוד המועטות שידועים בניהוג. החלום כאילו חשף בפניה של דינה את טיב הייסורים שבעלה נקלע לתוכם, לא מרצונו. לא "אותו אדם" מעורר את התרגשותה של דינה, אלה בעלה המתיסר בנוכחות המתמדת של הדיוקן הכופה עצמו עליה. תמונת האינסוס מתהפכת ממי שהופיע בחלום אל מי שחלם את החלום.

סיפור החלום משמש גם כתפנית בעמדתה הנפשית של דינה. עתה הוברר לה, כי לחייה עם הרופא אין תקנה. מיד לאחר הפרק שהעמיד את החלום במרכזו בא הפרק שעיקרו הגט. דינה היא היא שהסיקה ראשונה את המסקנה. החלום שימש מעין נקודת שיא בהארת חיי נישואים, שהקנאה האלימה פגעה בהם והכריעה אותם.

יד. הרחבת הרקע הפסיכולוגי

זכר קורותיה של דינה התנ"כית קבע בסיס אוניברסאלי, החורג מגבולותיה של בעיה אינדיבידואלית, להתנהגותו של הרופא. הסמלים, ובמיוחד תיאור הלילה הראשון, חשפו את הייחוד האישי שבפרשת הקנאה המודרנית. החלום העניק את הביסוס הקליני-כמעט לסיפור. אינסוס רומז למחלת נפש, לכפייה, כפי שמצביע הביטוי: "נטרפה דעתי", החוזר בפיו של הרופא.³⁶ הסיפור במתכונתו הרחבה מתפנה גם להעמקה נוספת של הצד הפסיכולוגי. המעשה במאהב הוא בגדר של חוויה חבלנית, טראומאטית, המשבשת את התנהגות הרופא ומביאה אותה למדרגה של סטייה. אבל עדיין חסרים אנו את הדיספור-זיזיה, דהיינו את הנתונים המכניים, שהצטרפותם לחוויה החבלנית היא הגורמת למצב המחלה. במסגרתו של רומאן פסיכולוגי בעל היקף יכול

³⁶ "נטרפה דעתי ואמרתי לה, לא טעית" ("על כפות המנעול", "הרופא וגרושתו", עמ' תעו); "עד שהלכה לבית ללשכת הטלפון יצאתי מבית החולים כמי שנטרפה דעתי" (שם, עמ' תפד).

המחבר לתאר בהרחבה הן את המאורע החבלני הן את הנתונים המכניים. כך, למשל, ב"סיפור פשוט" מצויר ניתוק הקשר של הירשלה עם בלומה נאכט וכן מפורט מעמדו של הירשלה כבן יחיד, הנשלט בידי אמו. בסיפור הקצר יינתנו הדברים במקוצר ובדרך רמוז.

אם אנו באים לבקש את שורש חולשתו של יעקב קובה, חולשה שעשאתהו פגיע במיוחד בכל מה שכרוך לקורות אשתו לפני החתונה, נמצא אותו בתנאי חייו, בילדותו. אולם כל עוד מדובר היה בקובה שב"אורח נטה ללון", הדגש היה על פגם מן הצד הדתי-הרוחני, שמקורו בבית-אבא, פגם שנתן אותותיו בכושרו של הבן להתמודד עם נסיבות קשות. הד לבועיה הדתית בפרשת הרופא נמצא לא רק בסיפור על עינו של הפחח, אלא גם בשיחת המפתח על האפשרות של החזרת דינה לאחר הגט: "אמרתי לו לקובה ומה יהיה עליה אצל בעלה השני. כלום לא יתקנא על ידי בעלה הראשון.

אמר קובה מה מקום לחשש זה? הרי יודע יהיה שהיתה נשואה.

אמרתי לו אף אתה ידעת שהיתה עם אחר ואף על פי כן לא נהגת כך.

אמר קובה זו מעלה יתירה בחוקי הדת, אדם נושא אלמנה או גרושה והיא בעיניו כחדשה. כל שכן זו שאין טובה הימנה. אשה טובה כזו מתנה לבעלה.

אמרתי לו כהן אתה?

אמר הוא מה עניין כהן לכאן?

אמרתי לו שהכהנים אסורים להחזיר גרושותיהם, מה שאין כן לויים וישראלים.

אמר קובה כך אתם, מושיטים לכם אצבע והרי אתה מבקשים כל היד.

אמרתי לו לא אתה הוא ששיבחת חוקותיה של תורה?"³⁷

נוסח זה מכפיל ומשלש את האסמכתות לשאלות הדתיות, שעולמם של האורח ושל הרופא מלא בהן.³⁸ חוקי הדת פותחים פתח להשלמה עם מציאות קודמת, אבל כפי שאומר קובה לאחר מכן, לא היה בו "כוח" להחזירה. קובה יצא לחיי חולין של וינה, אבל לא השתחרר לחלוטין ממוסכמות. מצד אחר לא נשאר קובה סמוך ממש על שולחנה של תורה ולכן לא יכול היה למצוא לעצמו תיקון במסגרת האפשרויות שהתורה היתה מעניקה לו. ביצירה העצמאית

³⁷ קטע זה בכתב-יד של "אורח נטה ללון" שבארכיון עגנון בא מיד לאחר המלים "זה מעשה קובה ואשתו" (ראה להלן, "הרופא וגרושתו", נוסח ב', משפט אחרון).

³⁸ יש להקשות, היכן נקבע בתורה כי דין אלמנה וגרושה הוא כדון אשה חדשה. ייתכן וכתשתית לדברים משמש הפסוק "כי יקח איש אשה חדשה לא יצא בצבא וגו'" (דברים, כד, ה); לדעת חז"ל, כפי שהם מנוסחים ברש"י: "אשה חדשה. שהיא חדשה לו ואפילו היא אלמנה. פרט למחזיר גרושתו". אלמנה וגרושה, להוציא המחזיר גרושתו, הן בגדר של אשה חדשה.

נעלמת הספירה הדתית משיקוליו של הרופא.³⁹ החוקיות של הנפש היא המזינה את ההתרחשויות. כבסיס לחולשת נפשו של הרופא יש לראות אפוא לא את המסורת שירש מבית-אבא, אלא את שאלת הסטאטוס. נישואי הרופא עם האחות מראים, כי לא הסטאטוס החברתי הוא עיקר בעיניו של קובה, שהרי הסטאטוס שלו כרופא גבוה מזה של אשתו האחות. אולם הנישואים עצמם מעידים על מעטתו החיצון בלבד של הרופא. בתוכו עדיין כפות הרופא למוסכמות גם בענייני סטאטוס. פוגעת בו, למשל, העובדה, כי המאהב הראשון של אשתו היה בסך הכל לבלר בעל תפקיד פועל בבית-המחוקקים. גם כאשר דינה מתגלית בעצבותה לפני הנישואין שואלה חתנה אם בני משפחתה עניים הם (עמ' תענ). לאמור מקשר הוא עמדות נפשיות לשאלה של מעמד חברתי. בהתחזקות אחר שאלת הסטאטוס יהיה נודע על כן משקל רב לעובדה, כי הרופא הוא בנו של פחה עני.⁴⁰ רגשות נחיתות הכרוכים במוצאו החברתי הנחות נודע להם משקל ברגישותו היתרה לפגיעה בתומת אשתו.⁴¹

אכן, מעמיד המספר את האפשרות לתקן את הפגם האחד על-ידי היתרון האחר: "כבר אמרתי לך שדינה בת טובים היא וקרוביה אנשי שם. ובכן הם ובתייהם הרחיבו את לבי והתחלתי נושא פנים לאשתי משום קרוביה" (שם, עמ' תענ). הסטאטוס הגבוה של קרוביה של דינה עשוי לשמש משקל שכנגד לפגם שנתגלה בעברה של דינה. אנו נרמזים לחולשת מוצאו של הרופא, שלא זכה לבית של ממש ולייחוס אבות. אבל מסתבר, כי מה שנפגם מיסודו שוב אינו בר-תקנה.

ב"אורה נטה ללון" שהדגשים בו הם רעיוניים ולא פסיכולוגיים, יתגלגלו בעיות של מוצא ויחוס אבות למישור האידיאלי. עליבותו של הפחה הזקן מתגלגלת לתוך העזובה החיצונית, שבה שרוי הרופא. קובה מצויר בכשלוננו החומרי בשבוש. גם הסטאטוס שלו בעיר נחות ומועטים הנזקקים אליו. אולם תנאים אלה הם יתרון בעיניו של ה"אני המספר", שאינו דן את ידידו מנוער לפי קנה-מידה של מוניטין והצלחה חומרית. בסיפור העצמאי נדחק המעטה האידיאלי ונותרת ההדגשה הפסיכולוגית בלבד. מוצאו העני של הגיבור, כמו גם רגישותו בשאלת הסטאטוס של המאהב ושל קרובי אשתו, באות להעיד על פגמים כמוסים, שיש להם חלק בכשלון נישואיו.

39 עניין הנישואין לאלמנה וגרושה מופיע אף הוא ביצירה העצמאית מתוך אספקט פסיכולוגי ולא דתי: "אילו אלמנה לקחתיה או גרושה כלום היו לי טענות עליה, אף כך יהא דומה עלי שאלמנה או גרושה לקחתיה" (עמ' תפא).

40 הנסחים המוקדמים פוסחים על ציור מוצאו של הרופא.

41 ראה בהט, לעיל, הערה 33, עמ' 55-57.

טו. תוספת דמויות ואפיזודות

הסיפור העצמאי מתרחב גם עם הופעתן של דמויות שלא הוזכרו בסיפור-הלווי. מתווסף התיאור של האחות הראשית ושל הפרופסור הזקן, שמת במחנה-הריכוז. נזכרים התינוקות המתלחשים ואומרים: חתן וכלה. הקרובים של האחות, שנפקדו גם בסיפור-הלווי אבל רק אגב אורחא ("התחלתי בודק במשפחתה, שמא הם מבני עניים והיא מצטערת שאין בידה לסייע אותם וראיתי שלא כך", נוסח א'), מופיעים בסיפור העצמאי פעמיים: לפני החתונה ולאחריה. משתנה דיוקן המוזמנים לחתונה. בנוסח א': "נכנסנו לחופה בחשאי, מניין מצומצם של חברי היו מוזמנים"; בנוסח ב' שוב לא מדובר על חברים אלא על סתם מוזמנים: "נכנסנו לחופה בחשאי. לא היה שם אלא מניין מצומצם". בנוסח העצמאי משתנה קלסטר הפנים של המניין. המוזמנים הם קבצנים עלובים, ששתי שעות לפני כן היו בהלווית המת. לסיפור העצמאי נקלע הזוג, שסעד עם הרופא ואשתו בערב שבו מספר הרופא את חלומה. וכן מסופר על הנערה הענייה, המשותקת, שבה מטפלת דינה סמוך לגירושין. יש מן הדמויות שבאות להעמיק צד מסוים שבסיפור. כבר הודגש לעיל, כי הפרופסור קשור בתוספת מימד של אקטואליות למסופר, הקרובים משרתים את התמצאותנו בבעיות הנפשיות של הרופא והזוג הבא לארוחת ערב מכין את האווירה להשמעת החלום. על-ידי תיאור האחות הראשית נמצאנו למדים עד כמה אהובה היא דינה. התינוקות משרים אווירה רומאנטית ומאייצים את מהלך העלילה. הם מקילים על הרופא להציע לדינה להינשא לו כבר בטיולם הראשון. אולם גם תפקידי השלמה נרחבים יותר מוטלים על הדמויות הנוספות. כבר ראינו ב"אורה נטה ללון" את נטייתו של עגנון להציג שלשלת של דורות: זקנים, דור ביניים ותינוקות. הפרופסור, המוגדר כזקן, הוא דיוקן הירוש את מקומו של הפחה הזקן ברומאן. התינוקות הם נבוגי ההתרחש. שות, בהירי המבט, היודעים להכריז על בני הזוג כעל חתן וכלה, עוד בטרם היו כאלה. וכך משלימה גם הנערה, שבה מטפלת דינה, את סולם הגילים שהסיפור נדרש לו.

תפקיד חשוב ממלאות הדמויות בחיזוקה של אווירת המצבים הקיצוניים השלטת בסיפור העצמאי. באיפיון האחות הראשית מדובר על שנאתה לכל ומופיע הדימוי של נערה שחצי בשרה נאכל. אחרית הפרופסור במחנה-הריכוז קשורה בתמונת זועה: "כיון שלא נזדרזו דרסו במגפו המסומר עד שנקצצו אלוני ידי ורגליו והורעל דמו ומת" (שם, עמ' תע). שושביני החופה משווים לחופה אופי גרוטסקי ומאיים. אחד השושבינים הופך בבואה לדמות המאהב הראשון: "— — — זה הביט בכלה בעינים שאינן מהוגנות.

שאלתי עליו את השמש. אמר השמש זה, והתניז את הזיון, זה פקיד היה וסלקוהו" (שם, עמ' תעז). הלבדלר הוגדר כפקיד קטן (שם, עמ' תעד) והר שושבין – פקיד שסולק. שניהם נכנסים כניסה אירוטית לתחום שהרופא רואה אותו כשלו. הנערה שבה מטפלת דינה היא בת אלמנה ענייה, משותקת, ואף היא מתלכדת באווירה של הליכה מדחי אל דחי, השוררת בסיפור.

גם האפיזודות שנתווספו, במעבר מסיפור-ללוי ליצירה העצמאית, אינן בגדר של הרחבה עלילתית בלבד. כל אחת מהן מדגישה בדרך משלה את מהות הסיפור בכללותו. כך, למשל, בסיומו של פרק ט', מתוודה הרופא על נסיונו הכושל להשכיח צרתו בבית-המרזח. "אחר שעה ושתי שעות עמדתי וראיתי שהקפתי את עצמי וסיבבתי במקום אחד" (שם, עמ' תפד). ההתהלכות מסביב לבית המרזח משמשת כסיטואציה המדגימה את כל סיפור המעשה, שעניינו הריתוק לחוויה חבלנית אחת, בלי יכולת להשתחרר הימנה.

טז. פיתוח השיח

מאמץ מיוחד מושקע בסיפור העצמאי בפיתוח סוגי הדיבור השונים. מה שנכתב תחילה כדיבור עקיף, או כדיבור נמסר, הופך לדיבור ישיר. מקומות שמלכתחילה היה בהם הדיבור ישיר, מתרחבים ונכללים בהם יסודות חדשים. שכלול התבנית הסיפורית בשלמותה, הצורך באיפיון מפורט יותר של הדמויות, האצת קצב ההתרחשויות או השהייתם, הם מתפקידיהם של הנויים בתחום השיח. "כשהיתה נכנסת לאולם בין החולים היו הכל זוקפים ראשם כנגדה ואומרים אלי תבואי אלי תבואי" – נוסח א'.

"כשהיתה נכנסת לבקר את החולים באולם הגדול היו כולם זוקפים את ראשם ואומרים אלי תבואי אלי תבואי" – נוסח ב'.

"כשהיו שומעים קול רגליה היו זוקפים עצמם ממטותיהם ומושיטים את ידיהם כנגדה כבנים יחידיים לקראת אמותיהם וכל אחד ואחד היה אומר, אחות אחות בואי אצלי" – נוסח אחרון.

התמורה בסיפור העצמאי איננה קשורה במקרה זה, בתוספת מילולית כלשהי לדיבור הישיר. כוחו של הדיבור מפי החולים הנזקקים לעזרה הוא בקיצורו, בסטריאוטיפיות שלו. המחלה מטשטשת את סימני הזהיו העצמיים וכל החולים נעשים בעלי זהות אחת, בעלי צורת פנייה אחת. אבל בנוסח האחרון חוזר המשפט שלפנינו במלות הסיום של הסיפור. ראשית הסיפור נקשרת לאחריתו. הדיבור הישיר שימש במקרה זה גם יסוד מבני להשלמה סימטרית של הסיפור. סימטריות זו נדרשת פחות בסיפור-ללוי, שאינו מתבלט בתבניתו העצמאית. מה שאין כן בסיפור העצמאי, שבו חתר המחבר לבניין משוכלל

יותר של יצירתו. הסיום, המחזיר את הדברים לראשיתם בדימוי ובאומר, משיג תוצאה של שכלול. כאן נודעת חשיבות גם להחלפת כפל הביטוי "תבואי אצלי" ב"אחות בואי אצלי", משום שההחלפה מחזקת יסוד טראגי: חמלה. לטראגיות חוזר גם הדימוי של הבן היחיד, המושיט זרועותיו לאם האהובה. בפתיחה – נענית המשאלה; בסיום – הפנייה לאחות-האם היא משאלת-שווא.

"כיצד אני אומר שאני ישרתי בעיניה, והלא כל אדם יכול היה לומר כן? אלא כל אדם לא העיז לומר הנשאי לי. ואני העזתי ואמרתי הנשאי לי והיא הסכימה לכך" – נוסח א'. בנוסח זה, וכך גם בנוסח ב', נדחסת כל פרשת החיזור וההצעה לנישואין למשפט אחד. המלים "הנשאי לי", החוזרות פעמיים, גשמיות כדיבור נמסר. ה"אני המספר" שם את המלים בפי האחרים וחוזר עליהן כעל מלים שהושמעו מפיו. הקיצור הוא עדות להעזה שגילה מציע הנישואין. שתי המלים, שכאילו לא קדמו להן מלות גישוש או שידול, הספיקו להשיג את הסכמת האחות לנישואין. בסיפור העצמאי מתרחב המשפט האחד לכדי פרק שלם (פרק ב'). הפרק כולו בנוי על השיח שבין הדוקטור לאחות. הפרק בנוי מסביב ל"מסע": תחילתו ליד חדר האוכל של בית-החולים, המשכו בחדרה של דינה, אחר כך הנסיעה בחשמלית, ההליכה ברחוב ואל מקום הטיוול. הדגש בציור המתרחש בכל אחת מן התחנות הוא על צורה מסוימת של שיח. רק תיאור הנסיעה בחשמלית אינו מלווה בדיבור ובדרך זו מובלטת מהירותה של הנסיעה בפתאומיותה.⁴² בשיח המורחב נעלמות שתי המלים הבודדות "הנשאי לי". תמורתן בא המשפט, שחסר בו דיבור ההעזה המפורש: "גמגמתי ואמרתי שמעי דינה... לא הספקתי לומר כל מה שבלבי עד שמצאתי עצמי בן מזל שאין כיוצא בו" (שם, עמ' תעב). שלוש הנקודות החליפו את המלים החד-משמעיות, שהנסחים הראשונים דבקו בהן. כי אכן תפקיד ההתרחשויות בפרק, ובמיוחד השיח, הוא לעשות את שתי המלים למיותרות. במהלך הפרק מובהר, כי הרופא הוא המולך בכיפה. רובי הדברים הם מפיו. הסכמת האחות נתונה כאילו כבר מלכתחילה לכל מוצא שפתיו. גם הדיבורים מפיהן של דמויות-ללוי מקדמות את ההתרחשות. כך הן ברכותיו של השוער: "הביט בנו השוער בעינים טובות ואמר כה לחי אדוני הדוקטור, כה לחי האחות דינה" (שם, עמ' תעא). וכך גם לחש הילדים. הצעת הנישואין עצמה מוקדמת ברמזים מילוליים: "ולא עוד אלא כמו

⁴² "פתאום (או לפי השעון אחר שעה), הגיעה החשמלית למקומה ונמצאנו עומדים במקום נאה מלא גנים וממועט בבתים" ("על כפות המנעול", "הרופא וגרושתו", עמ' תעא).

שאמרתי, אבקש עוד" (שם, שם). מה שעשה עגנון בשתי מלים, השמיע בסדרה של אפיוודות ודברי שיח מרובים.

יש מן התוספות המשלימות פועלים בנוסח הקצר. בנסחים א' וב' אומרת האחות: "אי אתה יודע כמה אתה חביב עלי". הרופא מהרהר בעקבותיה של אמירה זו: "אם היא אוהבת אותי למה היא עצובה". אבל, האחות לא הזכירה את המלה אהבה. בא הנוסח המאוחר ויוצר יחס ישר בין דברי האחות למחשבת הרופא. "תלתה עצמה על לבי ואמרה אי אתה יודע כמה חביב אתה עלי ועד היכן אני אוהבת אותך" (שם, עמ' תעב). העיקוב המפורט אחר קטעי השיח מראה כי עיקר ההתרחקות, במעבר מן המוקדם למאוחר חל בהם. הסיבה העיקרית לכך טמונה בעובדה, כי הסיפור כולו הוא סיפור של שיח ולא של תיאור. הסיפור כתוב בגוף ראשון, כאשר המספר הוא הגיבור הראשי של ההתרחשות. ממילא עשוי לגבור בסיפור השיח על התיאור. אילו היה המספר מופיע כעד בלבד, יכול היה להתפנות יותר לתיאור, שהוא בגדר של סטייה מן העלילה ומפרטיה. מה שאין כן אם הוא במעמד של גיבור. הפואטיקה של הסיפור כבנוי על שיח ולא על תיאור ניתנה בגוף הדברים: " — — — וכן לא אפרט כל הר וגבעה שראינו וכן לא את הנחלים ואת המעינות היוצאים בבקעה ובהר, כדרך מספרי סיפורים כשבאים לספר על נסיעת חתן וכלה. — — — אבל הכל נשמט מלבי ונשכח, מפני אותו דבר של לילה הראשון" (שם, עמ' תעו). המתווה מעדיף את השיח על התיאור. כך בנסחים המוקדמים ועל אחת כמה וכמה בנוסח המאוחר. כיוון ההרחבה מצוי אפוא בשיח, שהוא רובו של הסיפור בכל גלגוליו. ככל שמודגש יותר היסוד הפסיכולוגי שעליו נשען הסיפור, הופך גם השיח לצינור ההבעה הראשי. ה"אני המתווה" מבטיח לעצמו אוויר קשבת לדיבור ריו: "אם אין אתה עיף אספר לך" (שם, שם). אפשר לראות במשפט זה מידה של ערמוניות מצד המתווה. הוא שואל לעייפותו של השומע לאחר שהצהיר, כי הוא מתכוון לספר על אירועי הלילה הראשון. עם שסיפור הווידוי כולו מיטיב לנפש מספרו, הרי שהזכירה בשחרור היא כפולה ומכופלת באמצעות קטעי השיח. המתווה חוזר על סיפור הדברים, וכל הפרטים, גם התיאורים, הם חלק מדבריו. בחזרו בהרחבה על דברים שהוא עצמו אמר הרי הוא זוכה בעוד נדבך של וידוי. מה גם שהשיח מביא בעיקר את דברי המתווה. כך הופך הסיפור כולו למסמך וידוי וחלקי השיח שבו — וידוי בתוך וידוי. אין תימה אפוא, כי בנוסח המורחב, המעצים את הצד הפסיכולוגי של ההתרחשות, יתרחב השיח עד להיותו חוט השדרה של הסיפור כולו.

י. פרק הסיום

ההקבלה של שורות הנעילה בנסחים המוקדמים לפרק הנעילה של הסיפור העצמאי ממחישה את יכולתו של עגנון לשמור על גרעינו הראשוני של סיפור המעשה ועם זה להכניסו למתכונת חדשה לחלוטין. בכל הגירסות דינה היא החורצת ראשונה את גורל הנישואין, בהוציאה מפיה את המלה גט. נושא הגט מופיע במרחק של כשני שלישים מתחילת הסיפור. בנוסח המאוחר מופיע עניין הגט בלב פרק ח', כאשר הסיפור כולו הוא בן י"א פרקים. מן הצד הכרונולוגי קורה הדבר אמנם בסוף השנה השלישית לנישואין, ²⁹ סמוך למעשה הגט גופו. אבל עניין הגט "מושהה" באמצעות מעשה הטיפול בלבד וכן נסיונותיו האחרונים של הרופא לתקן את נישואיו. בלא להפר אותם. אולם רק בסיום אנו עומדים על מניעה של דינה ועל החלטתה הנחושה. בסיפור-הלוי אין אנו מתוודעים לאישיותה של האחות גם באחרית הדברים — הופעתה של האחות היא מיוסרת וסבילה, תגובותיה הן מתוך כניעה והשלמה עם הטירוף שאחז בבעלה עד למלות הסיום ממש. ואילו בסיפור העצמאי הופך הסיום לשיעור מעמיק בנפש הגיבורה:

"אמרה היא למה לנו לחזור על דברים שלא לצורך. נעשה את שרשום עלינו מלמעלה.

ליגלגתי ואמרתי מתוך כעס אף השמיים גלויים לפניך ואת יודעת מה כתוב שם. רופא אני ואין לפני אלא מה שעניי ראות, ואת גברתי, את יודעת מה שכתוב בריקע. מי לימד אותך חכמה זו, שמא אותו מנוול?" (שם, עמ' תפו).

בדבריה מראה דינה, כי אין היא אשה הכנועה לבעלה, אלא אדם הכנוע לכוחות שמעליו, מבין את עוצמתם של כוחות אלה ומכיר כי אין טעם להתנגד להם. דינה מגלה את המהות הנסתרת מעיניו של הרופא: כי לא די ברצון האדם כדי לשלוט על מעשיו. רובו של הפרק מוקדש להצגת אישיותה של דינה. דינה היא הנועלת את הדלת, להבדיל באופן סופי ונחרץ בינה לבין בעלה, וקובעת את הכשלון כסימן-היכר סופי של חייהם. המספר אינו מסלק מנפש גיבורו את תחושת האדנות המדומה, אבל מקרבו בהדרגה לפתרון שהציעה רעייתו. סופו שהוא — הרופא הנאור — מקבל את פירושה של רעייתו למציאות: גזירה שהיא מלמעלה. כך מוציא עגנון את דינה מכלל דמות "שטוחה", שתגובותיה צפויות, ומציגה כבעלת אישיות מורכבת. שוב אין היא רק בת-קול של אדונה, אלא בעלת הבנה ותחושת גורל משלה, שברגע מסוים מתעלית מעל לזו של הרופא.

43 "אומר הייתי לעצמי שלוש שנים עברו מיום שנישאה לי — — —" (עמ' תפא). מלמעלה.

הפרק האחרון מוסיף יסוד סמלני כולל, המחבר את הסיפור למכלול סיפורי האהבה העגנוניים, שהם בסימן ההיעצרות ליד כפות מנעול: "עמדה והלכה לחדר אחר ונעלה את הדלת בפני" (שם, עמ' תפז). מפתח-הקדושה פותח הדלתות, החולש על "אורח נטה ללון", מתהפך בסיפור הפסיכולוגי למפתח חלין, המסמל נעילה שאין אחריה תקנה: "כך מעדתי לפני הדלת הנעולה עד שירד היום וחשכו הכתלים" (שם, עמ' תפז). המליצה והסמלים קובעים תשתית של תקבולת ניגודית ל"שיר השירים".⁴⁴ פרק הסיום הוא בעל קצב אטי ומתמשך בהשוואה לקצב הנמרץ של הסיום בנסחים המוקדמים. איטיות זו איננה מכוונת להשהיית העלילה, כי אם להאיר את הסיום באור של חיים בלא תקומה. הסיפור על הטיפול בנערה המשותקת בא לסגור עוד עיגול מסביב לחייה של דינה. מוטיב המוות מתבצר בסיפור על-ידי ציור מחלתה של דינה. הדיאלוגים המפורטים באים להראות את התפל שבניסיון להחיות מה שהומת. אם בנסחים המוקדמים משרת הסיום את סיפור המעשה על תחנותיו העלילתיות בלבד, הרי שבפרק הסיום הוא משרת הדרך-רוח של קץ ומעמיק את תחושת איך-האונים של שני הגיבורים גם יחד בפני גור-דין שנחרץ עליהם.

פרק הסיום הוא הארוך ביותר בהשוואה לשאר הפרקים, שכן מוטלות עליו משימות החורגות מגדר ההשמעה של סוף המעשה. בנסחים המוקדמים, שהיו אמורים להשתזר ברומאן, יכול היה עגנון להסתפק בסיפור קצר בעל עלילה מואצת, שאינו מחויב בהתעמקות בנפש הגיבורים. בסיפור הארוך חש המספר צורך להציג התבוננות מושלמת יותר בגיבורים. מן הדין היה גם כן ליצור שיווי-משקל רב יותר בין התיאורים של הפרוטאגוניסט – הרופא – ושל האנטאגוניסט – דינה. פרק הסיום בא למלא את החסר בהסתכלות בדינה. אף-על-פי שהרופא הוא המספר והוא תדיר צמוד לעצמו, הרי שבסיום נשקפת דינה כעומדת בציר הדברים ומבינה אותם לאשורם.

יח. נוסח "בכור"

את נוסח "בכור" יש לראות כמרחיב ביותר את גבולותיו של הגרעין הסיפורי הישן. הנסחים במהדורת כל כתבי עגנון הם אחידים ורק במעבר מנוסח "בכור" לנוסח המופיע בפעם הראשונה במהדורת כל כתביו הכניס עגנון שינויים קלים בטקסט. המכנה המשותף של הרוב המכריע של התיקונים

44. "עד שיפוח היום וינוסו הצללים" (שיר השירים, ד, ו).

הוא הרצון לשפר שיפורי סגנון קלים וכן לקצר ולהשמיט פרטים בלתי-נחוצים.⁴⁵

כשינויים משמעותיים יש לראות את מחיקת שם מחנה-הריכוז דכאו מן הפרק הראשון וכן את קיצור הפתיחה. במקום: "שנה ראשונה ששימשתי בבית החולים", בנוסח "בכור", נאמר: "כשנכנסתי לשמש בבית החולים". עגנון אף מוחק משפט שלם מנוסח "בכור": "בין שהוא חכם או שוטה, צדיק או רשע, זקן או תינוק, חולה או חולה מדומה, שעיניים אלו ממלאות אותו רוח יתירה ורואה את עצמו מנושא ומרומם". המחבר ראה במשפט זה פירוט-יותר, שאינו מעלה ואינו מוריד. מצד אחר מחזק משפט מעין זה את מוטיב העיניים, שחשיבותו מתבלטת גם בסיפור-הלווי ובמסגרת הרומאן קבע לו, וגם ביצירה העצמאית.⁴⁶ עגנון אף מוחק את המשפט: "ויום טוב היו עושים להם הרופאים כשנמצאה להם בשעת עיסוקם בחולה". די לו במשפט ההדגשה: "כל רופא שזכה לעמוד עמה היה מברך את מזלו", ובנוסח המתוקן: "כל רופא ששירתה לפניו אצל חולה בדרך את יומו".

ויש גם שינויים אחרים. במקום: "לא מצאו בה כל דופי" נכתב: "ומקובלת על הבריות". הניסוח החיובי נמצא עדיף על-פני הניסוח בשלילה. במקום: "יום אחד אחר סעודת הצהרים יצאתי מחדר האוכל, ופגעתי בדינה" נכתב: "כיצד, יום אחד אחר הצהרים יצאתי מחדר האוכל מצאתי את דינה". אף על פי שהמושג "פגע" פירושו "פגש", הרי הועדפה המלה בעלת הצליל החגיגי יותר, כאילו זה שפגש בדינה מצא מציאה. וכך במקום: "אמרתי לה ובמה תעשי את חופשתך" נכתב: "אמרתי לה במה את מכבדת את חופשתך". הפגייה "מוגבהת" יותר בניסוח האחרון ותואמת את התפעמות הרוח שהרופא חש בה לקראת התקשרותו, כבר באותו יום, לאחות בהצעת נישואין. כמעט כל השינויים האחרים הם בגדר תיקוני לשון.

נמצא, כי ההרחבה המהותית חלה בעת שינוי מעמדו של סיפור-הלווי. ההרחבה היא תולדה של שינוי מעמד זה. משיצא הסיפור לדרך כבעל אוטונומיה אמנותית גמורה, הוא זכה מיד במתכונת שלא נדרשו בה אלא תיקונים זעירים בלבד.

45. בנוסח "בכור", הנמצא בארכיון ש"י עגנון (31 ; 1), מסומנים התיקונים בכתב-ידו של עגנון על גב תדפיס מן הסיפור. אולם התיקון במשפט הפתיחה אינו מופיע על גבי תדפיס זה.

46. ראוי להזכיר, כי בעת הפגישה עם הלביר חוזר ועולה מוטיב העיניים: "נכנס בי כעס וכעסתי עד שחששתי בעיני" (שם, עמ' תפג).

יט. סיום

חרף התמורות הגדולות שחלו בסיפור, בהשוואה לנסחים המוקדמים, מתאימה אחרית המעשה, כפי שהיא מסופרת ב"אורח נטה ללון", גם למתכונת המורשת חבת והמשוכללת. אמנם, אין ספק, כי הרופא מצטייר בווידיאו במכלול של תכונות שליליות, כמי ששועה אל החיצוניות שבעולם הסובב אותנו,⁴⁷ או כמי שאינו מסוגל כלל לאהבה.⁴⁸ הרופא בסיפור העצמאי מתגלה בחומרת מצבו הנפשי, המשנה את דיוקנו מאיש בעל ערכים מוסריים לאדם הנתפס לנקמה עיוורת. לעומת זאת ברומאן קובה מילך הוא ידידו מנוער של האורח. באחרית המעשה מפליג הרופא בציור רעייתו כאשת-אמת שאין מושלה ומתגלה ביחסו הנדיב והאהבי כלפי גרושתו. דבריו על אשתו ויחסו אליה מאירים את אישיותו באור רך. אולם השוני אינו מעיד על סתירה,⁴⁹ כי אם מבהיר את מהות ההתרחשות. מנקודת-הראות של המתוודה, מצטייר המעשה כסיפור של קרבן. האחות היא הסובלת העיקרית ומגיעה אל סף המוות, אך אף הרופא הוא קרבן הטירוף של עצמו. אפילו הבלבר מתגלה כקרבן. הרקע לעלילה – בית-חולים, המאוכלס דמויות שהן קרבנן של נסיבות, שלא הן האשמות בהן – מתאים גם לגיבורי העלילה הראשיים. אוזירה טראגית שלטת בווידיאו משום שהיא מציגה את הגיבורים כנשלטים בידי כוחות שמחוצה להם. באחרית המעשה ב"אורח נטה ללון" מציג ה"אני המספר" נקודת-ראות אלטרנטיבית, שעיקרה חירות הפעולה. האורח תמה על הרופא, שאינו רוצה לשאת מחדש את גרושתו. הדוגמה, שהוא מביא מגירושיהם של מיכאל וטוני הרטמן, באה להראות כי הרבה מסור בידי האדם, אפילו החזרת האהבה ותיקון נישואים שנפגמו. הסיום של הפרק, שבו אומר הרופא, כי שגה פעמיים – בתתו גט לאשתו ובאי-החזרתה – הוא עדות אירונית-טראגית לאי-הכרת המצב מצד הרופא. הרגשתו, כי יכול היה לנהוג אחרת, מעידה, כי לא תפס למרות הכל כי המדובר בגזירה, אם לא גזירה משמיים הרי גזירה מכוח הרבדים האיראציונאליים שבנפש האדם. משפט הסיכום של ה"אני המספר": אמרתי לו, שגיאיה שלישית והיא ראשונה שנשאת אותה ("אורח נטה ללון", עמ' 392), הוא ברוח נקודת-הראות הרואה באדם יצור בן-חורין, היכול לשנות את פני המציאות. האורח מדגים בהתנהגותו ברומאן חירות מעשה, ובכך יש לו מידת עליונות על פני גיבורים

47 ראה בהט, לעיל, הערה 33, שם.

48 ראה דויד צימרמן, "הרופא וגרושתו", על שלושה מסיפורי עגנון, הסוכנות היהודית, ירושלים תשכ"ב, עמ' כה-מה.

49 השווה דעתו השונה של צימרמן, שם, עמ' מב-מה.

אחרים, שהם קרבנות המעשים ולא אדונייהם. לאורח יש יכולת התמודדות עם מציאות פגומה ואילו לגיבורים רבים ב"אורח נטה ללון" אין כוח כזה והם קרבן הטבע (חנן), השבי (רבי חיים), המלחמה (דניאל ב"ח). גם קובה הוא נעדר כוח. "אמר קובה, כי היה המעשה, אלא שלא היה בי כח להחזירה" (שם, שם). האחות אף היא נעדרת כוח, וכמוה הנערה המשותקת שהיא מטפלת בה. סיפור-הלווי עשוי היה להתקשר היטב לנושא של סיפורי המלחמה, שבהם מודגם העדר החירות של הבריות. המחלה הגופנית, או הנפשית, היא בבואה למהות המלחמה.

תפיסת המהות האנושית כקרבן, או כנשלטת על-ידי גזירה, איננה נחלתו של ה"אני המספר" ב"אורח נטה ללון". אבל דין תושביה של שבוש הוא אחר. "הרופא וגרושתו" כסיפור-לווי ו"הרופא וגרושתו" כסיפור עצמאי מגלים פניהם של תושבים אלה.⁵⁰ חורבן הפרט וחורבן הכלל מתגלים ככפויים על היחיד ועל הציבור. הרס האהבה כמוהו כהריסות המלחמה. רק התנערות של תקומה, כפי שהאורח מטיף לה מילדותו ב"שירי ציון" שלו, וכפי שהוא מראה בהתנהגותו, יכולה לשנות גורל. על כן היתה עצתו של האורח לקובה הצעיר לא לעלות לארץ, כי לא מכוח עצת הזולת אלא מכוח רצונו החופשי צריך היה לעלות, ואז היתה עלייתו עלייה. גאולתו של הרופא תהיה עלייתו לארץ כפרי של החלטה חופשית. מימד העתיד ב"אורח נטה ללון" קשור בבוא המשיח, אבל גם בתמורות שהאדם שליט עליהן. בסיפור "הרופא וגרושתו" בכל תחנותיו אנו מצויים במחיצתו של עולם, שבו חירות ההתנהגות היא מן האדם והלאה. הושטת הידיים לעזרה היא דימוי המפתח לפרט, שמצבו כובל, הנוקק למידת המלה וחסד שמחוצה לו, כדי לזכות בישע.

50 ראה ניתוח הסיפור מזווית-הראייה של מצב החברה היהודית על ערכיה אצל דוד כנעני, "אחותי כלה – על 'הרופא וגרושתו' לש"י עגנון", אמות טו, שבט-אדר תשכ"ה, פברואר-מרס 1965, עמ' 40-53.